

Referaten gehouden op het zevende congres van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde

samenstelling J. Molemans

bron

J. Molemans (red.), *Referaten gehouden op het zevende congres van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde* (Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, Nr. 23). Hasselt 1982

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/mole002refe02_01/colofon.htm

© 2006 dbnl / erven J. Molemans

 dbnl i.s.m.

Het land van Vogelzang

Omwille van de omgeving, waar dit zevende congres plaatsvindt, werd het Land van Vogelzang gekozen als thema van deze voormiddagzitting. In mijn bijdrage hiertoe wil ik u kennis laten maken met het ontstaan van deze heerlijkheid en met de gemeenschappelijke geschiedenis van de 4 buurdorpen die tesamen dit land van Vogelzang vormden, met name Zolder, Zonhoven, Houthalen en Houweiken, dit laatste een onderdeel van de gemeente Heusden.

Vogelzang was een Kempische heerlijkheid, relatief laat ontstaan. Wat de oppervlakte betreft was het één van de grootste lenen van het graafschap Loon; op het einde van de 18de eeuw woonden er meer dan 6200 inwoners op ongeveer 13.500 ha.

Volgens een legende, die pas in de vorige eeuw in het leven werd geroepen, zou Vogelzang ontstaan zijn in de 2de helft van de 12de eeuw. Hugo, een broer van graaf Gerard van Loon, zou gedurende diens bezoek aan het H. Land met de gravin een verboden relatie hebben aangegaan, en om dit gedrag voor de buitenwereld te verbergen, zou hij het kasteel van Vogelzang opgericht hebben. In 1173, vijf jaar later, zou dit kasteel dan tijdens expedities van de Luikse prinsbisschop, R. van Zähringen, verwoest geworden zijn. Dat dit verhaal niet met de werkelijkheid strookt, werd vele jaren geleden reeds aangetoond.

De verre oorsprong van de heerlijkheid lezen we bij de Loonse geschiedkundige Mantelius. Hij noteerde dat de dochter van graaf Arnold V, Mathilde van Loon, bij haar huwelijk begin 14de eeuw met Godfried van Heinsberg, de dorpen Zolder, Zonhoven en Houthalen, én het Hof van Vogelzang als bruidsschat kreeg. Deze 3 dorpen werden dus aan familieleden van de graaf geschonken als wat men noemt 'apanage', een bezit of domein dat dient tot onderhoud van familieleden van de landsheer. Na de dood van Godfried in 1333 moeten deze dorpen dan aan zijn zoon Diederik van Heinsberg via erfenis toegekomen zijn.

Deze Diederik nu maakte, net als Arnold van Rummen, aanspraak op de opvolging in het graafschap. Beiden waren immers neven van graaf Lodewijk II. Reeds twee maanden vóór de dood van deze graaf Lodewijk kocht Diederik, in november 1335, van deze Arnold van Rummen en zijn ouders de aanspraken op het graafschap af, en wel met het dorp Zolder, de hoge en lage rechtspraak hierover en met het Hof van Vogelzang en Stapel aldaar. Het is deze overeenkomst die de oorsprong van de heerlijkheid vormt, met Arnold van Rummen als eerste heer. Het jaar daarop, in 1336, werd dit gebied vergroot met de dorpen Zonhoven en Houthalen, waarvan Diederik, inmiddels graaf geworden, eveneens de hoge en lage rechtspraak afstond. Enkele

decennia later, althans zeker in 1352, hoorde ook Houweiken onder Heusden tot dit domein. Door deze fundatie en uitbreiding verdwenen de vier dorpen definitief uit het persoonlijk domein van de graaf van Loon.

Op dat ogenblik stond er te Zolder nog geen kasteel. Steeds is er sprake van de ‘curia’ of Hof van Vogelzang, waarvan de eerste schrijfvorm - *Vogelzang* - uit 1323 dateert. Dit hof wordt gewoonlijk samen vermeld met de ‘curia’ of Hof van Stapel, eveneens te Zolder en wel in de onmiddellijke omgeving van het latere kasteel. De Stapelhoeve zelf werd tot 1717 vermeld. Tot het einde van de 18de eeuw was Stapel tevens de vergaderplaats voor de 4 gemeenten, wanneer ze hun gezamenlijke belangen bespraken. Het primitief kasteel van Vogelzang werd voor het eerst in de leenverheffing van 1422 genoemd, terwijl het huidige kasteel wellicht uit het midden van de 15de eeuw dateert.

Binnen de heerlijkheid zelf gingen de 4 gemeenten geleidelijk een eenheid vormen, maar steeds behielden zij hun gemeentelijke zelfstandigheid. Op kerkelijk vlak was de toestand voor iedere parochie verschillend. In Zonhoven oefende de abdij van Herkenrode de kerkelijke rechten uit. In Houthalen bezat het norbertijnerklooster van Floreffe deze rechten; het had in Houthalen eveneens een landbouwkolonie gesticht, met name *Hengelhoeve* (ca. 1140) en *Kelchterhoeve* (sinds 1228). Deze twee domeinen hadden met de heer van Vogelzang verder niets te maken. Houweiken vormde met Heusden één parochie en in Zolder tenslotte waren de kerkelijke rechten in handen van de abdij van Averbode, die ook een aantal goederen onder Bolderberg bezat, de zgn. Bolderbergse winning. Het gehucht Bolderberg hoorde kerkelijk dan weer onder Hasselt, Viversel onder Lummen en Stokrooie onder Kuringen. In tegenstelling met Zonhoven en Houthalen lagen er in Zolder meerdere leen- en laathoven, waaronder het bos- en vijvergebied van Terlamen, een enclave binnen Vogelzang, en het hof van Terboek met het kasteel van Meilandt.

Van de 19 opeenvolgende heren van Vogelzang kunnen we algemeen stellen dat ze bijna allen belangrijke functies vervuld hebben in het graafschap Loon, in de stad of het prinsbisdom Luik of in het Luxemburgse. Hun domein in de Kempen vormde slechts een onderdeel van hun totaal bezit of rechten. De eerste heer, Arnold van Rummen, werd uiteindelijk in 1361 toch nog graaf van Loon en voor deze Loonse successiestrijd zag hij zich wegens geldgebrek genoodzaakt de heerlijkheid over te maken aan zijn schoonbroer Jan van Hamal, die opgevolgd werd door zijn kleinzonen Jan en Engelbert II de la Marck. Deze 4 heren waren nog middeleeuwse ridders, in dienst van hogere politieke belangen, zodat hun belangstelling voor Vogelzang miniem kan genoemd worden.

Met Hendrik van Bastenaken, neef van Engelbert II de la Marck, kwam daarin vanaf 1422 verandering. Deze Luxemburger vestigde zich op zijn kasteel te Vogelzang, sloeg zoals enkele van zijn voorgangers in Zolder en Zonhoven munt, en liet de 4 schepenbanken registers aanleggen om de rechtszekerheid van de onderdanen beter te waarborgen. Deze registers, gichten en rollen, verschaffen ons heel informatie over de heerlijkheid en de dorpen zelf. Van hem en van zijn opvolger Jan van Autel, eveneens afkomstig uit Luxemburg, zijn de eerste privileges, schepenbankreglementen e.d. afkomstig.

Wanneer de genoemde Jan van Elter of Autel, de eerste van verscheidene generaties van dit geslacht, in 1457 de leenverheffing deed, werd de heerlijkheid omschreven als een ‘feodum baronis’. Deze titel van baronie wijst op een eenheid van de 4 dorpen, die niet meer naast elkaar opgesomd werden, maar als vanzelfsprekend van het leen Vogelzang deel uitmaakten. Deze Jan van Autel was de laatste die munt sloeg, maar ook de eerste die op zijn munt niet de naam Zonhoven of Zolder, maar wel Vogelzang aanbracht, wat opnieuw op die eenheid wijst.

In 1565, na de dood van Joris van Autel, bleef zijn vrouw Catharina van Bronckhorst-Batenburch aan het hoofd van de heerlijkheid; zij is wellicht de beruchtste van de bezitters van Vogelzang en we komen dadelijk op haar terug. Omstreeks 1580 werd haar schoonzoon, de Friese edelman Ico van In- en Kniphausen, door zijn onderdanen als heer erkend. Drie generaties met deze naam volgden elkaar op tot 1699, toen Vogelzang naar een andere tak van Autel overging. Na nog twee vreemde eigenaars kocht de familie de Villefagne, een oud Naams geslacht, in 1741 de heerlijkheid en behield tot het einde van het ancien régime de rechten over de 4 dorpen.

Komen we nu tot het staatsrechtelijk statuut van het land van Vogelzang. Sinds 1335/36 waren de 3 dorpen dus verdwenen uit het grafelijk domein en met de hoge rechtspraak in leen gegeven aan de heer van Vogelzang. Deze was alleen gehouden tot de leenverheffing voor de Leenzaal en tot de gehoorzaamheid aan de banklok ter verdediging van het graafschap. Dit laatste recht had de graaf uitdrukkelijk voor zichzelf behouden. In 1457 werd het land, zoals gezegd, een feodum baronis of baronie genoemd. Toch vonden we deze titel vóór het einde van de 16de eeuw slechts éénmaal vermeld. In 1550 sprak men nog steeds van een leen of een heerlijkheid.

Pas einde 16de eeuw begonnen de heren zich baronnen of vrijbaanderheren te noemen. De heerlijkheid werd een vrijheerlijkheid. Deze statuutswijziging was

het gevolg van processen ingezet door de genoemde Catharina van Bronckhorst. Deze vrouw van Vogel zang had zoals de meeste van haar familieleden, de zijde gekozen van de calvinisten en had vóór en na de beeldenstorm bescherming verleend aan predikanten op het grondgebied van Zonhoven. De bisschop liet er kort daarop rebellen arresteren, wat felle protesten van Catharina uitlokte. Het conflict mondde uit in meerdere processen voor het Rijkskamergerecht in Spiers, waar in feite over de staatsrechtelijke positie van de heerlijkheid gehandeld werd. Catharina, en later haar schoonzoon en opvolger Ico van In- en Kniphausen, zagen en gedroegen zich als leenmannen, maar niet als onderdanen van de Luikse prins- bisschop; zij beschouwden zich als een rijksonmiddellijke, net als de bisschop zelf.

Een feitelijke uitspraak over de twisten zelf kwam er niet, maar uit andere processen blijkt dat Vogelzang in deze periode als Rijksvrijheid was erkend. De prinsbisschop protesteerde dat dit feit de rechten van het prinsbisdom niet kon aantasten, en evenmin de heer van Vogelzang kon ontheffen van de Luikse jurisdictie. Ico noemde zich als eerste vrijbaanderheer of vrijheer en verbood in 1592 op grond daarvan, aan zijn onderdanen nog langer taks- en schouwgelden aan Luik te betalen; ook verzette hij zich tegen de karweien die door de prins- bisschop op zijn kasteel te Kuringen werden geëist. Midden 17de eeuw hielde deze rijksprocessen op en namen de rijksonmiddellijke aspiraties van Vogelzang een einde. de heren bleven zich wel vrijbaanderheren noemen, maar verder had dit kennelijk geen praktische gevolgen. Als zogenaamde rijksvrijheid zou Vogelzang geen belasting moeten betalen aan Luik, maar vanaf 1640 noteerden we taille- en schouwgelden voor de 4 dorpen. Ook het maalgeld en het slaggeld, nl. de 20ste penning op het slachten van dieren, werd door Luik geïnd, en dit in het kader van Vogelzang. De 4 dorpen stelden voor deze gelden onderling een verdeelsleutel op.

Tot zover de positie van Vogelzang tegenover de overheid. Binnen het land zelf was het bestuur van de heerlijkheid in handen van de drossaard. Deze was de gevolmachtigde en plaatsvervanger van de heer, door deze mits een borgstelling voor een bepaalde termijn aangesteld. De drossaard trad in de heerlijkheid zowat op als een O.M. nu.

Elk van de 4 dorpen bezat een eigen schepenbank, bestaande uit 7 schepenen en een schout, die door de heer voor het leven werden benoemd. Deze banken spraken, in naam van de heer, autonoom recht; ook de behandeling van criminele en correctionele delicten behoorde tot hun bevoegdheid, na lering door het beroepshof van Vliermaal. Deze lokale rechters konden allerhande straffen uitspreken, ook de doodstraf door veroordeling tot de galg. In de uithoeken van het land van Vogel-

zang lagen er twee galgevelden, één in Lillo onder Houthalen en één in Bolderberg onder Zolder. Welke onderdaan er ook veroordeeld werd, de kosten m.b.t. het timmeren van de galg, het escorteren van de beul e.d. werden over de vier dorpen in bepaalde verhouding verdeeld. In 1716 werd genoteerd dat er in Bolderberg niet alleen 2 vrouwen werden opgeknoopt, maar ook 5 mannen levend werden verbrand.

Andere straffen, naast boetes en karweien, betroffen de geseling, de schandpaal, de verbanning of het opleggen van een bedevaartweg, bijv. naar Rome. Deze 'wegen' werden door de betrokkene meestal tegen een vast tarief afgekocht. In de kerker van het kasteel te Vogelzang werden de zware misdadigers, in afwachting van hun straf, voorlopig opgesloten. Tegenover de moordenaar paste de heer ook zijn brandrecht toe: het huis van de moordenaar werd in dat geval platgebrand, maar ook deze straf werd gewoonlijk door de familieleden afgekocht.

Als grondheer beschikte de heer over de oprichting van de huizen, de uitgave van gemene gronden, verpachting van vijvers, oprichting van schansen, enz. Voor het gebruik van de grond waren de onderdanen jaarlijks cijzen verschuldigd; deze werden betaald in geld, in natura of in de vorm van karweien. Tot de gerechtigheid van water en wind, eveneens uitgeoefend door de heer, behoorden de waterlopen, de molens, die door Vogelzang verpacht werden, en ook de paanhuizen of brouwerijen. Uit deze gerechtigheid van wind kwam ook nog de bijencijns voort. Elke vreemdeling die zijn korven in het land van Vogelzang plaatste - en dal getal was op Hengelhoef (Houthalen) aanzienlijk - was gehouden de jaarlijkse bartholomeuscijns te betalen. Het jachtrecht werd door de heer in de 18de eeuw voor bepaalde tijd aan derden afgestaan.

De heer bezat ook het keurrecht of het recht van de dode hand: Bij het overlijden van een keurman - één per woning en door het gezin daartoe aangeduid - mocht de heer het beste dier uit de stal kiezen of de overeenkomstige waarde in geld. In 1700 vielen er 850 huizen binnen de heerlijkheid onder dit recht, wat de heer gemiddeld 600 gl. per jaar opleverde. Tenslotte stelde de bewoner van het kasteel ook nog rectoren aan in verscheidene kapellen of altaren binnen het land van Vogelzang.

Op Stapel of Stapelberg in Zolder, de vergaderplaats bij uitstrek van de vertegenwoordigers van de 4 gemeenten, werd het gemeenschappelijk beleid van deze bepaald. Meermaals per jaar kwamen hier schepenen of burgemeesters - of beide tesamen - samen o.l.v. de drossaard. Als men het niet eens geraakte, werd er bij meerderheid beslist. Men besprak er o.m. de houding t.o.v. de oorlogsellende, waaronder de Loonse gemeenten voortdurend gebukt gingen. Voor de dekking van de onkosten aan doortrekkende troepen kwamen de 4 dorpen - zeker vanaf het einde

van de 17de eeuw - een verdeelsleutel overeen; en in dit verband werden dikwijls ook Helchteren en de rest van Heusden opgenomen. Zo bestond er ook een afspraak voor het logement van legerofficieren; een legeroverste zou te Zonhoven verblijven, een overste-luitenant te Zolder, een majoor te Houthalen en een kapitein of ritmeester te Heusden. In 1711 sloten de gemeenten zelfs een overeenkomst over de wintergarnizoenen die nog in aantocht waren. Waar deze zich ook zouden vestigen, de onderhoudskosten zouden opnieuw volgens de verdeelsleutel door de 4 dorpen betaald worden. De heer van Vogelzang maar vooral zijn drossaard stonden dikwijls in voor de onderhandelingen met de troepen; desnoods trad de drossaard met zijn onderdanen gewapenderhand op tegen de rondzwervende bendes.

Op Stapel werden ook de privileges opgesteld, die de nieuwe heer bij zijn blijde intrede uitvaardigde. In deze privileges beloofden de 4 gemeenten hun trouw aan de heer en en schonken hem gezamenlijk 1000 gulden. De heer van zijn kant bevestigde de oude privileges, zijn genegenheid voor en bescherming van de onderdanen, en zijn steun bij de verdediging van de gemeentegrenzen. Verder werden er afspraken in opgesomd, die met het gehele land of met onderdelen ervan gemaakt werden. Deze nieuwe bepalingen hadden doorgaans betrekking op het gebruik van de waterlopen, op de schepenbank, op het gebruik van hout, het uitgeven van keurgoed en derlijke meer.

Gelijkaardige artikelen vinden we ook in de jaarkeuren van de dorpen onder de heerlijkheid Vogelzang ressorterend. Deze gemeentelijke reglementen werden opgesteld op de jaargedingen, de plechtige zittingen van de schepenbank in aanwezigheid van de inwoners. Elk jaar opnieuw werden er de oude besluiten, reglementen en gemeentegrenzen voorgelezen, en wijzingen of aanvullingen opgetekend. Deze laatste werden door de bank, in naam van de heer, opgelegd of toegestaan aan het gehele land, aan een bepaalde gemeente, een heerwagen of een gehucht, en eventueel aan een bepaalde categorie inwoners. De meeste artikelen hadden betrekking op het sociaal- economische leven: de landbouw, de schapenteelt, de waterlopen en wegen, de gemene gronden, de lakennijverheid, enz. Verder treft men er artikelen in aan gaande van boetes op vloeken en beledigingen tot het gewicht van brood, het tappen van bier, het verblijf van vreemdelingen en arme lieden in de gemeente.

Zoals gezegd werden elk jaar opnieuw de gemeentegrenzen opgesomd en in elk privilege beloofde de heer telkens de grenzen van de heerlijkheid te verdedigen, wat nodig was, gelet op de geschillen tussen Zonhoven en Hasselt en tussen Houthalen en Helchteren, grensconflicten die van de 15de tot de 19de eeuw aansleepten. Met de regelmaat van een klok werden er zware processen gevoerd, door Zonhoven zelfs

voor het Rijkskamergerecht. De heer van Vogelzang b.v. steunde Zonhoven zeer duidelijk in haar grenstwisten met Hasselt. midden 16de eeuw liet hij, in zijn aanwezigheid, de Zonhovense schepenbank paalrollen voorlezen, die in de ogen van Hasselt totaal verkeerd waren. Het gedeeltelijk succes van Zonhoven in dit conflict had soms ook te maken met de hoge posities die de heren van Vogelzang bekleedden, o.m. als drossaard van Loon.

Bij de komst van de Luikse patriotten in onze gewesten in 1790 werd het kasteel van Vogelzang geplunderd; 2 inwoners van Zolder namen hier, al dan niet gedwongen, aan deel. De vrouw van Vogelzang voerde hiertegen een proces, maar kon voor haar eigenschank geen gelijk halen. Het heerlijk gezag was toen blijkbaar al ernstig aangetast.

Enkele jaren later werd de heerlijkheid, met zijn eeuwenoude structuur, waarvan we hier een beeld poogden te geven, door de Fransen van de kaart geveegd en vervangen door totaal nieuwe instellingen, die al meer geleken op wat we nu kennen. Het domein te Zolder bleef tot op heden in handen van de familie de Villefagne, alsook het kasteel uit de late middeleeuwen, één van de weinige getuigen die aan de gemeenschappelijke geschiedenis van deze 4 gemeenten herinnert.

JOS MERTENS

De nederzettingsnamen in het land van Vogelzang

0.

De heerlijkheid Vogelzang omvatte de gemeenten Houthalen, Zolder en Zonhoven, evenals Houweiken onder Heusden. De gemeente Heusden bezat een vrij ingewikkeld juridisch statuut waarop we hier niet in detail kunnen ingaan. Het noordelijk deel van Heusden - met de gehuchten Geenrijt, Hal en Voort - was onderworpen aan de Loonse buitenbank van Beringen; de abdij van Corbie bezat er tot 1559 de heerlijke rechten. Her zuidelijk deel van Heusden, met de gehuchten Eversel, Schoot en Ubbersel, evenals het zuidelijk deel van Berkenbos en het Dorp, ressorteerde onder de heerlijkheid Vogelzang en was bekend als Houweiken, resp. Houteiken; de Dorpsstraat vormde gedeeltelijk de grens tussen het noordelijk en zuidelijk deel⁽¹⁾. Sinds het begin van de 15de eeuw bezat Houweiken een schepenbank, door de heer van Vogelzang geïnstalleerd.

Enkele vermeldingen voor Houweiken: 1434 Peeter vander Houeyken, ZOS 1, 17 v°; 1448 gheleghen ter Houeycken, HES 4, 5 v°; 1519 Art vander Houeycken, ZOS 25, 24⁽²⁾.

De naam *Houweiken* is zeer gangbaar als veld- en streeknaam. Mnl. *hou*, *houw(e)* = het houwen van hout, *houw* (MW III: 664-65). In verbinding met -eiken kan een gerooid eikenbos bedoeld zijn, ofwel een bouwlandterrein met eikehouten grachten; uit deze laatste kon geregeld het hout gekapt worden. Toch hebben we de indruk dat *Houw-* hier secundair is, daar vóór 1500 vrijwel steeds sprake is van *Houteiken*⁽³⁾ = eikenbos.

1. Gemeente, gehucht, heerdgang/heer(d)wagen

De gemeenten van de heerlijkheid Vogelzang behoren zoals de overige Kempische gemeenten tot het type van de kerspelen⁽⁴⁾, die doorgaans talrijke gehuchten of

(1) H. JONGMANS, L. WEYENS e.a., *Geschiedenis van Heusden (Heusden, 1978)*, 17.

(2) Bij de bronvermeldingen komen de volgende afkortingen voor:

RAH = Rijksarchief Hasselt.

BS = gichten van de schepenbank van Beringen; HS = gichten Houthalen; HES = gichten Heusden; ZOS = gichten Zolder; ZS = gichten Zonhoven. - Alle berustend op het Rijksarchief te Hasselt.

(3) *Geschiedenis van Heusden*, o.c. 1978, 84-86.

(4) J. BEHETS, *De plattelandsgemeente in het graafschap Loon en het omliggende van de vroege middeleeuwen tot aan de Franse Revolutie (Bokrijk, 1969)*, 18.

buurtschappen, met bij de dorpskerk het centraal gelegen Dorp. Zolder kent evenwel i.p.v. Dorp ook Biest en Plein (onder Stokrooie). De gehuchten liggen verspreid en vormen met de dorpskern de gemeente en de parochie.

Een Kempische gemeente is te definiëren als: een gefusioneerd geheel van een aantal nederzettingen = gehuchten. Deze fusie had o.i. plaats in de late middeleeuwen en viel samen met het ontstaan van de parochies, wat dit gebeuren ongetwijfeld in de hand heeft gewerkt, resp. gestimuleerd. Daar een parochiegeestelijke via de opbrengst van de tienden over voldoende inkomsten moest kunnen beschikken, lag het voor de hand dat een zo groot mogelijke fusie voor de pastoor voordelig was. De meeste Kempische gemeenten tellen dan ook een groot aantal gehuchten; soms 10 en meer, wat in Haspenhous ongewoon is. Er is een verband tussen het aantal nederzettingen en de rentabiliteit van de bodem: 2/3 van de grond bij een Kempische nederzetting was heidegrond waaraan vrijwel geen inkomsten verbonden waren, 1/3 akker- en hooiland met bovendien een magere opbrengst. Het ligt voor de hand dat één Kempische nederzetting, resp. gehucht niet in het onderhoud van een pastoor kon voorzien.

Gehucht, Mnl. *gehochte*, *gehuchte*, *gehofte*, is een kollektief van *hof* ‘hofstede’ en betekent letterlijk: verzameling (groep) hoven/hofsteden of een buurtschap. Zie voor de overgang van *ft* (*gehof*) tot *cht* (*gehocht*, *gehucht*) SCHOENFELD⁽⁵⁾ en vergelijk in deze zin ook woorden als Ned. kracht, lucht met Hdt. Kraft, Luft.

Een nederzetting moet niet noodzakelijk een gehucht zijn, het kan ook een individueel hof zijn = de basisnederzetting. Opvallend in de Kempen zijn in dit verband de afgezonderde nederzettingen die aan kloosters of abdijen toebehoorden, vrijwel steeds de begevers van de parochiekerken aldaar. Typevoorbeelden zijn o.m. Hengel- en Kelchterhoef onder Houthalen, destijds bezit van de abdij van Floreffe die er ook het patronaatsrecht over de Sint-Martinuskerk bezat.

Een heel andere betekenis dan gehucht hebben heerdgang en heer(d)wagen. De eigenlijke betekenis van heerdgang, Mnl. *hert ganc*, is weideplaats of weidegang: de gemene vroonte (heide) bij één of meer nederzettingen. Heerdgang is een samenstelling van *heerd* ‘herder’ en *gang* ‘het trekken, het gaan’. Een synoniem is *heer(d)wagen*, met als tweede lid *wagen*, eveneens in de betekenis van ‘het trekken, gaan (van de herder)’⁽⁶⁾.

(5) M. SCHOENFELD, *Historische grammatica van het Nederlands (Zutphen, 1964)*, 83-84.

(6) FRANCK'S *Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Tweede druk door N. van Wijk. 's-Gravenhage. Supplement door C.B. van Haeringen ('s-Gravenhage, 1936), 771.

Hoewel heerdgang en -wagen wel eens voorkomen in de betekenis van gehucht, hebben we toch met diverse begrippen te doen. Terwijl een gehucht een bestuurlijke eenheid is, was een heerdgang eerder een economische entiteit. Zo telde Zonhoven - reeds in 1491 - tien gehuchten maar slechts vijf heer(d)wagens: De gehuchten Oppelsen en Termolen vormden één heerwagen, verder: Heuven en Terdonk, Dorp en Engstegen, Kolveren en Teneikenen, Berkenen en Waard. De genoemde tien gehuchten kunnen ook als de primaire of oudste nederzettingen van Zonhoven beschouwd worden; elk van de tien gehuchten was in het gemeentebestuur vertegenwoordigd door een tienman.

Andere dan deze tien woonvlekken binnen Zonhoven zijn als secundair, zelfs tertiair op te vatten.

Per heerdgang was er meestal ook een schansinrichting. De ingezetenen van de heerdgang Berkenen-Waard onder Zonhoven maakten evenwel gebruik van de Breilaarschans onder Houthalen.

Zolder telde in 1429 drie heerwagens, nl. Dorp + Bolderberg, Boekt en Voort⁽⁷⁾; apart vermeld is Viversel. Niet vermeld in 1429 is Stokrooie, wel bij de opsomming van de zes burgemeesters van Zolder in 1699: 'Peeter Moris vanden dorpwagen, Wauter Elsen van Balderberch, Constant Mombergs van Bockt, Claes Cleijs vande Voort, Willem Druckmans ende Jan Leurs van Stockrooie ende Jeuris Daemps van Viversel'⁽⁸⁾;

Houthalen was verdeeld in vier kwartieren of heerdgangen, nl. Dorp (+ Hoevereinde), Laak, Lillo, Tenhout (+ Kwalaak, Tenhaagdoorn). Ook waren er vier schansen.

(7) RAH, Stad Hasselt nr. 72: Ordonnantieboek 1402-1595, f° 63 v°.

(8) ZOS 37, 96.

2.

We gaan thans over tot een systematische bespreking van de nederzettingsnamen in het land van Vogelzang. Zoals verder zal blijken, is er een vrij grote diversiteit. Daarenboven is de referent ‘nederzetting’ vrijwel sreeds secundair, d.w.z. dat het namen betreft die ons weinig vertellen over het zich nederzetten als dusdanig, maar die anderzijds geografisch relevant zijn; zo staan een groot aantal namen in relatie tot water en wat daarmee samenhangt, en eveneens tot het (vroegere) boslandschap, resp. de rooiing ervan.

2.1. Berkenen en Heuven

In de Kempen en de Demervallei zijn nederzettingsnamen die etymologisch op bewoning wijzen zeer uitzonderlijk. we bedoelen namen met b.v. de bestanddelen *hoven*, *heem*, *wijk*.

Toch zijn er in het land van Vogelzang twee uitzonderingen, in de eerste plaats de Zonhovense gehuchtnaam BERKENEN. De huidige grafie *Berkenen* roept wellicht de gedachte aan de boomnaam ‘de berk’ op, ook al wegens de op het eerste gezicht formele overeenkomst met een andere Zonhovense gehuchtnaam, nl. *Teneikenen*. Gaan we evenwel terug naar de oudere vermeldingen, een heel andere conclusie komen. Onder de talrijke vermeldingen van deze nederzettingsnaam kunnen we drie varianten onderscheiden: 1) 1423 gelegen *te Breckingen* (ZS 1, 9 v°); 2) 1442 *te Breckenen* (id. 180 v°); 3) 1708 *te Berckenen* (ZS 23, 51).

Breckingen is één van de weinige Frankische nederzettingsnamen in de Limburgse Kempen. Zoals de naam van de buurgemeente *Kuringen* is het een *-inga(s)*-formatie, met als gereconstrueerde grondvorm ^x*Brecho-inga(s)* ‘bij de lieden (de stam of clan) van de man genaamd ^xBrecho’. Gedoeld is wellicht op een vestiging uit de Frankische landnametijd. In Haspengouw komt dit naamtype frekwent voor, maar in de Kempen zijn *Breckingen*, *Kuringen* en *Beringen* hiervan de verste uitlopers.

Bij de ontwikkeling van *Breckingen* tot *Berkenen* stellen wij de volgende evolutie vast: 1 Afslijting van het tweede bestanddeel, 2 verspringing van de r (zoals in drie/derde).

HEUVEN (Zonhoven): Erve ghelegen *ten Hoeuen*, 1422, ZS 1, 7; 1527, ZS 4, 5 v°; 1554, ZS 6/2, 16 v°; 1618, ZS 12, 145. *ten Hoven* gelegen, 1443, ZS 1, 207; 1545, ZS 5, 307 v°; huijs ende hoeff gelegen *ten Hoeffven*, 1534, ZS 4, 241; *ten Hueven* gelegen, 1545, ZS 5, 377 v°; gelegen *ten Hoijven*, 1553, ZS 6, 314; gelegen *ten Hueven*, 1636, ZS 14, 265; gelegen *op den Heuven*, 1771, ZS 34, 62 v; gelegen *ten Heuven*, 1781, ZS 39, 1 v°; *Heuven*, K 1844.

Hof heeft in Zonhoven en andere Middenlimburgse gemeenten niet enkel de betekenis ‘huis, boerderij’, maar ook die van ‘land’. Welke betekenis hier geldt, is niet niet zonder meer duidelijk. Toch opteren we voor *hof* ‘woning’.

In Haspengouw en de Maasvallei komen, zoals bekend, talrijke *hoven*-namen voor, type *Ophoven* (Opplabbeek) en *Veldhoven* (Bocholt), afgeleid van *hof* ‘boerderij’, en in de meeste gevallen teruggaand tot de Frankische landnametijd. Dit type *hoven*-namen reflecteert de oudere toestand zonderumlaut. Het lokaliserend voorzetsel bij dit type nederzettingen is *in*, terwijl het lidwoord achterwege blijft.

De Zonhovense gehuchtnaam *Heuven* - aanvankelijk steeds *Hoven*, in 1545 voor het eerst als *Heuven* vermeld - is wellicht ook de datief meervoud van *hof* ‘boerderij’, wel met de werking van een jongereumlaut, zoals in du. Hof, Höfe, dat. mv. Höfen. Dit laatste is een bewijs dat de nederzettingnaam *Heuven* jonger is dan de *hoven*-namen in Haspengouw en het Maasland.

2.2. Zonhoven, Kolveren en Oppelsen

We kunnen de gemeentenaam *Zonhoven* en de namen van twee onder Zonhoven ressorterende gehuchten, nl. *Kolveren* en *Oppelsen*, bezwaarlijk los van elkaar bespreken, omdat ze semantisch niet van elkaar te isoleren zijn. Telkens is er het grondwoord *uwe, ouwe* ‘alluviaal land’.

ZONHOVEN: 1280 *Sonuwe*⁽⁹⁾; 1426 *Zonouwen* (ZS 1, 10); 1444 *Zonhoven* (id., 215 v°); 1480 *Zonewe*⁽¹⁰⁾; 1527 *Zonhoven* (ZS 4, 2); 1635 *Sonhoven* (ZS 14, 255). Nadien vrijwel altijd *Sonhoven/Zonhoven*.

Lange tijd werd er een verband gelegd tussen *Zonhoven* en de elementen *zon* ‘soleil’ en *hoven*, mv. van *hof* ‘boerderij’, ook door bekende toponymisten als CARNOY en MANSION. Nochtans had P. DANIELS⁽¹¹⁾ reeds in 1885-86 de aandacht gevestigd op het feit dat bij de verklaring van de gemeentenaam *Zonhoven* niet dient uitgegaan te worden van de schrijftaalkvorm, maar van de plaatselijke uitspraak die het dichtst de oude vormen benadert.

Het tweede lid is *uwe, ouwe* ‘alluviaal land, depressie’. Deze betekenis past uitstekend bij de geografische gesteldheid van het benoemde gebied, weliswaar niet van de hele gemeente. Een gemeentenaam van geografische aard - in de Kempen veruit

(9) E. BORMANS & E. SCHOOLMEESTERS, *Cartulaire de l'église Saint Lambert de Liège (Bruxelles, 1895)*, 311-13.

(10) R.A. PARMENTIER, *Indices op de Brugsche Poortersboeken, II (1450-1794) (Brugge, 1938)*, 806.

(11) In: *Het Daghet in den Oosten* 1 (1885-86), 4-6.

het dominante type - beschrijft meestal één opvallend aspect van het gebied. Het alluviale land dat hier bedoeld wordt, is de vallei van de Roosterbeek, die tot de Lage Kempen behoort. De overgang van *ouwe* tot *hoven* is te verklaren door gelijkmaking van het consonantisme en/of volksetymologische associatie met *hof*, mv. *hoven*, met aansluiting bij het omvangrijke veld van de *hoven*- namen in Haspengouw. J.

LINDEMANS⁽¹²⁾ citeert in dit verband ook *Ninove* en *Beethoven*, waarvan het tweede lid eveneens op *ouwe* teruggaat. Dichter bij huis, in de buurgemeente Zolder, treffen we een analoog voorbeeld aan; een hooilandterrein, thans bekend als *Aanhoven*, gaat terug op *Anuwe/Anouwe*: 1434 een stuck bampts gheleghen *inde Anuwe* (ZOS 1, 28); 1455 een stuck bampts gelegen *inden Aenhouwe* (ZOS 22, 12 v°); 1527 bampt gelegen *inden Aennouwe* (ZOS 25, 206 v°); 1550 een lepken broucx *inden Aenhouw* (ZOS 27, 413); 1669 brock *op den Aenhof* gelegen (ZOS 35, 4 v°); 1773 een parceel brouck gelegen *op d'Aenhoven* (ZOS 45, 136 v°). - Het eerste lid *aan* is het bijwoord van plaats: grenzend aan, in de nabijheid van, i.c. naar de ligging tegen de Roosterbeek bij de vallei (*Son*)*uwe*.

Het eerste lid van Zonhoven is *Son*, een waternaam, te vergelijken met *Zeune*, bijriviertje van de Zenne, 1176 *Sone*⁽¹³⁾; eveneens voorkomend in de gemeentenaam *Zon* (Noord-Brabant), 1107 kop. midden 13de e. *Sunna*⁽¹⁴⁾, en in *Zonnebeke* bij leper, 1072 *Sinnebechhe*⁽¹⁵⁾. De waternaam *Son* treedt ook op in de Helchterense gehuchtnaam *Sonnis*, met reductie van het tweede lid uit *Sonhees*⁽¹⁶⁾, resp. uit *Sonuwehees*: in het laatste geval ter aanduiding van een bebost gebied op de grens van Zonhoven, met name de Roosterbeekvallei; geografisch kan deze verklaring voldoen. De betekenis van *Sonuwe* is te omschrijven als: water- of moerasland aan de waterloop de Son. *Son* zou daarom wel eens de oudere naam voor Roosterbeek kunnen zijn. Deze hypothese wordt ondersteund door twee toponymische feiten:

- (12) J. LINDEMANS, Toponymische verschijnselen geografisch bewerkt, III: De zeleen hovenamen. *Nomina Geographica Flandrica*, Studiën V, 3 (*Brussel*, 1954), 38.
- (13) M. GYSSELING, Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (*Tongeren*, 1960), 1101.
- (14) ID., 1104.
- (15) ID., 1104.
- (16) J. MOLEMANS, Plaatsnamen op -is in de Limburgse Kempen. *Limburg* 52 (1973), 182-93.

- a) Het toponiem ZONRAKEN: 1563 eenen bamppt gelegen *in Zonrack* tusschen Curingen ende Zonhoven (ZS 7, 48 v°); 1695 deel *in die Sonracken* (ZS 21, 4); 1755 den Bas Bamppt *in de Zoonraeken* (ZS 30, 99 v°). - Ook vermeld voor Stokkrooie onder Zolder: 1437 bamppt gelegen *in Sonuraeck* (ZOS 20, 147); 1549 eenen bamppt gelegen *in Zonuraeck* (ZOS 27, 384); 1722 bamppt *in die Soen Racken* (ZOS 39, 60). Deze samenstelling van de waternaam *Son* en *raak* 'strook grond' benoemt hooilanden aan de Son = Roosterbeek.
- b) LENAERTS⁽¹⁷⁾ vermeldt ook dat de Zonderikbeek in Stokkrooie (Zolder) in de volksmond Roosterbeek wordt genoemd. In 1787 vermeld als *Sonraks Beeke* (ZOS 48, 9). - De ontwikkeling van son-raak tot zonderik is normaal, met verdoffing van het tweede lid en -d-epentese.

De naam *Zonhoven* is ook vergelijkbaar met *Sinaai* in Oostvlaanderen en *Sonooi* in Gelderland.

Achter de Son- of Roosterbeekvallei bevindt zich de site van de nederzetting KOLVEREN: 1432 *te Colvrouwen* (ZS 1, 10); 1460 *te Colveren* (ZS 2, 201 v). Nadien vrijwel steeds *Kolveren*.

Het tweede lid *-ouwe* is in bijtonige positie gereduceerd tot *-en*, hoewel we hier, analoog naar *Zonhoven*, ook een eindprodukt als *Kolverhoven* hadden kunnen verwachten. Het bestanddeel *ouwe* doelt hier eveneens op de Roosterbeekallei. Het eerste element is de naam van de lisdodde, *kolf*, in Zonhoven en omgeving bekend als *dit-sekolven* (mv.). De grondvorm is ^x*Kolver-ouwe*, waarbij voor het eerste element twee interpretaties mogelijk zijn: 1) *Kolv-er*, meervoudsvorm zoals ook in *veld-er* e.a. (vroeger wel maar thans niet meer gangbaar); 2) *kolve-r*, met een overgangs-r (geen adjektivische -er- afleiding van een plaatsnaam als *Kolf/Kolven*).

In oppositie tot het water- of ouweland van de Roosterbeekvallei staat het hoger gelegen gebied in het Noordoosten op het Kampisch Plateau, waar zich de nederzettingen TERMOLEN en OPPELSEN bevinden. Vooral de nederzettingsnaam Oppelsen is relevant; hij staat duidelijk in tegenstelling met Zonhoven en Kolveren. *Oppelsen* is een verholen samenstelling teruggaand op *Oppel- sonuwe/-sonhoven*, zoals blijkt uit oudere vermeldingen: 1430 *Oppelsonhoven* (ZS 1, 40 v°); 1434 *te Oppelsonuwen* (ZS 1, 66). Uit de reductie van *-sonuwe* tot *-sen* blijkt eens te meer hoe sterk het initiaal accent gewerkt heeft.

De nederzetting Oppelsen ligt tegen de Molenheide, waar de Ho(o)lsteen het hoogste punt (78 m) in de gemeente vormt; er is een niveauverschil van ca. 30 m met het depressiegebied achter Kolveren.

(17) M. LENAERTS, Plaatsnamen te Kuringen-Stokkrooie. Onuitgegeven licentiaats- verhandeling (Leuven, 1978), 561-62.

Oppel is een bijvorm van *op(per)* ‘hoger gelegen’.

Namen als *Zonhoven*, *Kolveren* en *Oppelsen* zijn oorspronkelijk natuurnamen die op nederzettingen werden overgedragen. Dit neemt evenwel niet weg dat het zeer oude formaties (kunnen) zijn, wat ook voor vele andere namen geldt die in de verdere bespreking volgen.

2.3. Laak, Laam, Rijt, Wijer

Talrijk zijn de waternamen die tot nederzettingen namen evolueerden, zowel namen van waterlopen als van stilstaande waters. Dit is geenszins verwonderlijk, omdat de site van een nederzetting in de nabijheid van een water een ideale vestigingsplaats was; vandaar de mogelijk overdracht van waternaam op een nederzetting.

2.3.1.

LAAK (Houthalen): *Te Laeck* gheleghen, 1434, HS 6, 5; 1473, HS 7, 8 v°; *te Lake* ghelegen, 1434, HS 6, 7 v°; *te Laec*, 1489, HS 7, 146; *onder Laeck*, 1653, HS 8, 13 v°; *tot Laeck*, 1673, HS 9, 1; sectie D genaemd *Laek*, K 1844.

Laak was één van de vier kwartieren van Houthalen en was tijdens het Ancien Régime in het gemeentebestuur vertegenwoordigd door een jaarlijks verkozen burgemeester. Het gehucht beschikte destijds voor zijn verdediging ook over een schans: *die Laker Schans*, 1682, HS 9, 110 v°. Naar de buurgemeente Helchteren was er op de Lakerloop een voort ‘waterovergang of brug’: *Te Laeck aende Voert*, 1437, HS 6, 31 (tussen de percelen D 1/2).

Mnl. *lake* (bij *leken* ‘lekken, doorsijpelen, druppelen’) ‘moeras; waterloop, beek, enz. gevormd door het water der lage weiden en landen, dus uit staande waters, plassen of poelen’⁽¹⁸⁾, vandaar ook ‘beek of water dat tot grensscheiding dient’ (MW IV: 69-70). Deze betekeniselementen kunnen we hier concretiseren. De nederzetting Laak is genoemd naar de ligging bij de LAKERLOOP: een ontwateringsloop op de grens met Helchteren. In deze depressie liggen ook *het Lakerbroek*, *het Lakerven* en *de Venbeemden*, evenals *de Lakerschans*.

2.3.2.

KWALAAK (Houthalen): *Qualic*, 1441, HS 6, 65; *te Qualijc*, 1460, id., 188; 1477, HS 7, 43; *onder Qualijck* gelegen, 1654, HS 8, 28 v; 1743, HS 11, 30; *tot Qualick* gelegen, 1674, HS 9, 15; 1742, HS 11, 5; *tot Qualijck* gelegen, 1726, HS 10, 20; *tot Qualaack*, 1742, HS 11, 6; *onder Qualaek* gelegen, 1766, HS 12, 159; *binnen Calick*, 1773, HS 14, 3; *onder Kaelick*, 1775, HS 14, 36; *Kwalaek*, K 1844.

(18) K. STALLAERT, Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen, II (*Leiden*, 1890), 133-34.

Nederzetting op hoge en lichte zandbodems (70-80 m); hieraan refereren ook namen van aangelegen bouwlanden als *Heike, Hoogveld, Schomberg, -veld*.

De nederzetting is genoemd naar de ligging bij een hooiland-, heide- en moerasgebied, thans bekend als KWALAKERBROEK (E 681-802, 833-83), waardoor de Laam- of Molenbeek loopt.

Het eerste lid *qua-*, mnl. *quaet*, met synkope van w *ka-* (cf. 1773 *Calick*), is wel toegevoegd ter onderscheiding van de nederzettingsnaam Laak (2.3.1). Twee verklaringen zijn theoretisch mogelijk: 1) ‘slecht’. De gronden tegen de Tenhaagdoornheide zijn inderdaad van niet al te beste kwaliteit; 2) ‘klein’. Zo telde de nederzetting Kwalaak in 1796 112 inwoners tegenover 229 voor Laak.

Te vergelijken met *Kwaadmechelen* en *Quamol* (gehucht van Oostham).

In bijtonige positie is *laak* blijkens de oudste vermeldingen (cf. 1441 *Qualic*) reeds vroeg gereduceerd tot *-lik*, wat de dialectische uitspraak overigens bevestigt. De thans gangbare grafie *Kwalaak* is een papieren vorm voor *Koalik*.

2.3.3.

TERLAMEN (Zolder) is een naam die de autosportliefhebbers bekend in de oren klinkt. Wat deze naam betekent, zullen zich weinigen onder hen afvragen, en dat is begrijpelijk.

Terlamen was eigenlijk een laathof: Den hoff *ter Lamem*, 1437, ZOS 20, 124 v°; *tot Terlamem* gelegen, 1669, ZOS 35, 5; het goet van *Terlaemen*, 1772, ZOS 45, 120; den edelen heer van *ter Laamen*, 1787, ZOS 48, 21.

Benoeming naar de ligging bij de Laam(beek). *Laam*, verwant met *Loom* en *lam*, is niet opgetekend in het Middelnederlands Woordenboek, maar is wel bekend als Oudengels ^x*lum(m)* ‘a pool’⁽¹⁹⁾

In (1437) *ter Lamem* heeft *ter* (voorzetsel *te* + *der*, dat. vr. enk. van het bepaald lidwoord) nog een lokatieve functie, maar recenter niet meer. Zoals in de Zonhovense nederzettingsnamen Terdonk en Termolenis *ter* een fonisch bestanddeel van de eigenaam geworden.

2.3.4.

TENRIJT (Houthalen): *Te gheen Rijt* ghelegghen, 1439, HS 6, 41 v°; huijs ende hoff *ten Rijt* ghelegen, 1443, id., 78; 1653, HS 8, 13 v°; *Tgheenrijt* gelegen, 1498, HS 7, 193; huijs *ten Genrijdt* gelegen, 1655, HS 8, 46 v°; gelegen *ten Rijdt* 1727, HS 10, 29 v°; 1742, HS 11, 17; *ten Reijdt*, 1745, id., 73 v°; 1779, HS 14, 114; gelegen *onder ten Rijt*, 1766, HS 12, 139 v°; gelegen *te gen Reijdt*, 1782,

(19) A.H. SMITH, English place name elements, II (Cambridge, 1956), 27.

HS, 186; *onder Genrijt* gelegen, 1755, HS 12, 12; *Tenrijt* (doorstreept: *Geenrijt*), K 1844; een huis gelegen *op Geenrijt*, WILSENS 1859, min. 117.

Mnl. *rijt* ‘waterloop’ (MW VI: 1403-04) is zeer gangbaar in de Kempen, als hydroniem en toponiem. Afgeleid van ^x*rei-* ‘stromen’ en als zodanig verwant met *Rijn*⁽²⁰⁾. Het woord kan evenwel ook behoren bij mnl. *rîten* ‘scheuren’ (MW VI: 1459-60): reet, scheur.

De met *rijt* aangeduide lopen zijn meestal kleiner dan de gemiddelde waterlopen, waarvan het dikwijls zijlopen zijn, met name (aangelegde) ontwateringsriviertjes. In de volgende vermelding heeft *rijt* de betekenis van ontwateringssloot: 1468 een ewet aen gheen Laeker Broeck neven *des abs rijt* (HS 6, 22).

De loop of rijt waarnaar deze Houthalense nederzetting werd genoemd, is thans bekend als *Groenstraatbeek*. Ook aangelegden landerijen zijn ernaar genoemd, maar wel met synoniemen van *rijt*, nl. *vloet* en *zouw*:

- 1) (bouwland) *Die Vloit* ten Reijt gelegen, 1745, HS 11, 73 v. - C 583-99; F 179-182/2, 236-246.

Vloet (bij vloeien) ‘waterloop’. Vgl.: Gelegen *aen de Vloote* (= Groenstraatbeek of Rijt) te Genreijt, 1762, HS 12, 73.

- 2) (hooiland) Sille broexs gelegen *in die Suwe Straet*, 1503, HS 7, 220. - F 178, 247, 299.

Mnl. *souw* (MW VII: 1617) en *soe, zoe* (id.: 1457) ‘sloot, greppel’, te vergelijken met *rijt*, en verder b.v. *rei, sijn* e.a.

Talrijke nederzettingen in de Kempen zijn zoals *Tenrijt* onder Houthalen genoemd naar de ligging bij een rijt ‘waterloop’, o.m. te Kaulille⁽²¹⁾, Kleine- Brogel⁽²²⁾, Overpelt⁽²³⁾ en Sint-Huibrechts- Lille⁽²⁴⁾: de huidige grafie is *Riet*, wat misleidend is, omdat hij de plantnaam oproept.

(20) Zie hierover M. SCHOENFELD, Nederlandse waternamen. Nomina Geographica Flandrica, Studiën VI (*Brussel*, 1955), 188 vv. - J.B. VAN LOON, Water en waternamen in Noord-Brabants Zuidwesthoek. Toponymica XX (*Leuven-Brussel*, 1965), 37-38.

(21) J. MOLEMANS, Toponymie van Kaulille. Toponymica XXII, 1 (*Leuven-Brussel*, 1973), 84.

(22) ID., Toponymie van Kleine- Brogel. Toponymica XXII, 2 (*Leuven-Brussel*, 1974), 58-59.

(23) ID., Toponymie van Overpelt (*Gent*, 1976), 297.

(24) ID., Toponymie van Sint- Huibrechts-Lille. Nomina Geographica Flandrica, Monografie XII (*Leuven-Brussel*, 1976), 109.

Zoals in *Tenhout* (2.5.2) ook een nederzettingsnaam onder Houthalen, is het voorzetsel *te + den* (dat. enk.) met het grondwoord tot een propriae eenheid vergroeid.

In de diverse vermeldingen treedt vrij dikwijls het demonstratieve *geen* op. Blijkens de jongste attestaties heeft er een concurrentiestrijd plaatsgehad tussen *Ge(e)nrijt* en *Tenrijt*, waarbij de laatste vorm het uiteindelijk gehaald heeft. Het buurdorp Heusden kent de gehuchtnaam *Geenrijt* wel. De verbinding van het aanwijzend voornaamwoord *geen* met een basistoponiem is overigens gewoon bij nederzettingsnamen in het aangrenzende gebied van de Verbeterde Kempen, b.v. *Genebeemden* (Kwaadmechelen), *Geneberg* (Oostham), *Genenbos* (Kwaadmechelen, Lummen), *Genendijk* (Kwaadmechelen), *Geneiken* (Lummen), *Geeneinde* (Meldert), *Geenhout* (Paal), *Geenmeer* (Meldert), *Geenrode* (Meldert).

2.3.5.

BALLEWIJER (Zonhoven): Een stuck erfs gelegen op *Ballen Wijer*, 1439, ZS I, 148; huijs ter Moelen gelegen *opde Ballewijers*, 1621, ZS 12, 321 v°; huijs ende hoff *opden Balleweijer* gelegen, 1708, ZS 23, 49 v°; huijs gelegen *op den Ballewijer*, 1781, ZS 39, 13.

Deelgehucht van Termolen; in 1844 slechts acht woningen. Genoemd naar de ligging bij een wijer (E 449) bekend als *Ballewijer*. Het eerste lid *Ballen* is een eenpersoonsnaam, teruggaand op *Bald-wijn* (Boudewijn); recent geïnterpreteerd als soortnaam, vandaar de verkorting tot *Balle-*.

2.4. Voort

Waar waterlopen zijn, vinden we ook waterovergangen. Ook enkele nederzettingen zijn hiernaar genoemd.

Mnl. *voort, vort, voirt*, m., v. ‘ondiepe doorwaadbare plaats; plaats waar men door een water kan gaan’ (MW IX: 1171). De gemeentenaam *Stevoort*, teruggaand op *Steenvoort*, herinnert aan de primitieve wijze waarop met stenen een doorgang werd gemaakt.

2.4.1.

VOORT (Zolder): Aensedel ghelegen *op gheen Voert*, 1433, ZOS 1, 9 v°; 1460, ZOS 22, 65; ghelegghen *te Voert*, 1436, ZOS 1, 88; aenseel *opde Vort* ghelegghen, 1443, ZOS 21, 101 v°. bampht ghelegen *indie Voert*, 1460, ZOS 22, 79; huijs *op gheen Vort* ghelegen, 1463, id., 114; *op de Voort* gelegen, 1770, ZOS 45, 11 v°; 1774, id., 186 v°.

Nederzetting genoemd naar de ligging bij een voort ‘waterovergang’ op de Mangelbeek; deze beek is wellicht identiek met de in 1787 vermelde *Voort Beke* (ZOS 47, 258). In de bronnen wordt deze voort of brug ook meermaals vermeld, b.v.:

Den bampt *aen den Voert*, 1524, ZOS 25, 138; den bampt *in de Vort* gelegen, reg. *die Voort*, 1698, ZOS 37, 46 v°; *in de Voort* op den Halven Wegh gelegen, reg. *de Voort*, 1779, ZOS 46, 190 v.

Het gehucht bezat ook een schansinrichting: *De Voortschans*, 1705, ZOS 37, 283.

VOORT is in Limburg tevens een gemeentenaam (bij Borgloon) en een gehuchtnaam in Heusden en Kleine- Brogel.

2.4.2.

BENNEVOORT (Houthalen): In allen de goede van *Bennevort*, 1438, HS 6, 35 v°; Peter van *Bennevort*, 1445, id., 90; gelegen bij *Bennevorth*, 1479, HS 7, 69; gelegen te *Bennevoerth*, 1481, id., 87 v°; Lenaert Sionckeren woenende *opden Bennevort*, 1657, HS 8, 67; panden ende goederen genoemt *den Bennevort*, 1674, HS 9, 15; *ontrent den Bennevaert* gelegen, 1746, HS II, 92; huijs en hof genaemt *die Binnevaert*, 1790, HS 15, 74 v°; *de Binne Vaert*, K 1844.

In 1844 vier woningen met aangelegen grond, kadastraal E 1015-1074. Geïsoleer de ligging in de richting van Kelchterhoef (destijds een landbouwwinning van de abdij van Floreffe).

De voort of waterovergang waarnaar deze nederzetting genoemd is, ligt op de plaats waar de Voortweg de Laambeek kruist; deze weg leidde vanuit Kwalaak naar het domein van Kelchterhoef.

Het eerste lid *benne* wijst, zoals in *Ste(en)voort*, op de aard van de gemaakte overgang, nl. een uit twijghout gemaakte constructie. Mnl. *benne* is opgetekend in de bet. van ‘een uit teenwilg gevlochten mand’ (MW I: 889). In verbinding met *voort* heeft *benne* de ruimere betekenis van vlechtwerk.

Deze betekenis is ook bekend in Overpelt: 1259 *Bennenvort*⁽²⁵⁾, met verdere ontwikkeling tot *Bemvoort* (assimilatie) en vervolgens tot *Bemmert* (gelijkmaking van het consonantisme en verdoffing).

2.4.3.

KENVOORT (onder Viversel, Zolder): Een ewet *op Kinvort*, 1440, ZOS 21, 43 v°; huijs *op Kenvoert* tot Viversel, 1548, ZOS 27, 326 v°; huijs tot Viversel *op Kennevoert* gelegen, 1693, ZOS 36, 308.

Voort ‘brug’ op de Laambeek, waarheen ook een straat leidde: *die Kinvoerts Straete*, 1465, ZOS 22, 137 v°.

(25) J. MOLEMANS, Toponymie van Overpelt, o.c. 1976, 82.

Mnl. *kene* ‘spleet, barst’ (MW III: 1304-05). Vooral in de kuststreek bekend in de bet. ‘geul, kreek’⁽²⁶⁾. Te vergelijken met *rijt* (2.3.4).

2.5. Hout en Lo

Op de vroegere (loof)bosbegroeiing wijzen vooral de bestanddelen *hout* en *lo*, ook in talrijke nederzettingnamen.

2.5.1.

HOUTHALEN, gemeente in het Land van Vogelzang, wordt in de bronnen vrijwel steeds als *Houthalen* vermeld, terwijl hij in de volksmond hōt I luidt.

Zo zijn b.v. in Zolder (op de grens met Houthalen) beemden bekend onder de naam Hotelsebeemden: een meijbroek *in den Hotelse Bampt* gelegen, 1713, ZOS 38, 51; *den Hotelsche Bampt*, 1723, ZOS 39, 91 v°.

Wij zijn geneigd een parallel te trekken tussen *Houtel*, 1148 *Halterla*⁽²⁷⁾, een gehucht van Hoogstraten, en *Houthalen*, waarvan de moderne schrijfwijze *Haltel/Heltel* zou kunnen zijn, resp. *Houtel(e)*.

In beide gevallen hebben we dan gebeurlijk te maken met een samenstelling van Germ. *halahdra* ‘jeneverbessenstruik’ en *lo* ‘bos’. Deze verklaring is voor Houthalen weliswaar hypothetisch, maar deze wordt versterkt door de inhoud van de naam van het buurdorp Helchteren, 1107 kop. midden 13de e. *Haletra*⁽²⁸⁾, door Gysseling gereconstrueerd als Germ. *halahdrja*, collectief bij *halahdra* ‘jeneverbessenstruik’.

Houthalen is dan ook geen *hout*-, maar een *lo*-naam, waarop tevens de dialectische uitspraak wijst. De grafie *Houthalen* is dan ook erg misleidend: ze bevat niet enkel het element *hout* ‘bos’, maar het schrijfaalelement *-halen* doet ten onrechte naar parallellen met b.v. namen als *Halen* (bij Diest e.a.) zoeken.

2.5.2.

TENHOUT (Houthalen): Gelegen *te ghenen Hout*, 1441, HS 6, 58; geleghen *Tgheen Hout*, 1477, HS 7, 45 v°; *ten Genhout* gelegen, 1654, HS 8, 27 v°; gelegen *ten Haudt*, 1653, id., 19 v°; 1729, HS 10, 75 v; gelegen *ten Haut*, 1674, HS 9, 11; 1726, HS 10, 18; *ten Hout* gelegen, 1744, HS 11, 34 v°; *ten Houdt* gelegen, 1745, id., 70; *onder Genhoudt*, 1756, HS 12, 21 v°; gelegen *tot geen Hout*, 1795, HS 15, 157 v°; sectie E genaemd *Tenhout*, K 1844.

(26) M. SCHOENFELD, Nederlandse waternamen, o.c. 1955, 213.

(27) M. GYSSELING, Toponymisch Woordenboek, o.c. 1960, 517.

(28) ID., 468.

Eén van de vier kwartieren van Houthalen. De nederzetting lag destijds vrijwel geïsoleerd in de heide, voorheen wellicht een met loofbos begroeid terrein. *Hout* ‘bos’ is in de Antwerpse Kempen een gehucht in Beerse en Oevel⁽²⁹⁾. In de Limburg-Kempen treedt dit bestanddeel op als tweede element van de gemeentenaam Bocholt, 1162 *Bucolt* ‘beukenbos’⁽³⁰⁾ en als eerste bestanddeel van de Overpeltse gehuchtnaam Houtmolen, 1451 *Houtmolen* ‘de (water)molen in of bij het hout’⁽³¹⁾.

Zoals in *Tenrijt* (2.3.4) is *ten* (voorzetsel te + den) met het grondwoord *hout* tot een eenheid vergroeid. Zoals uit de vermeldingen kan blijken, had het eindproduct in de ontwikkeling ook *Ge(e)nhout* kunnen zijn. Opmerkelijk zijn in dit verband ook de drie varianten die optreden in verbinding met *veld* ter aanduiding van het bij deze nederzetting gelegen bouwlandcomplex, nl. 1) *Stuck lants ghelegen op dat Holter Velt*, 1447, HS 6, 98 v°; 2) *stuck landts genaemt het ten Haudts Velt*, 1735, HS 15, 170 v°; 3) *het Geenhoustsveld*, 1776, HS 14, 53 v°. - In de kadastrale legger van 1844 naast elkaar: *Genhouds Veld/Houtels Veld* (K 1844).

2.5.3.

ZOLDER: 1154 *Surle*, 1218 *Sulre*⁽³²⁾; *te Zuijre*, 1434, ZOS 1, 24 v°; 1518, ZOS 25, 1; *Zuelre*, 1440, ZOS 21, 29; *Solder*, 1669, ZOS 35, 6 v°; *Suijre/Suijlder*, 1669, id., 20; *onder Sulre*, 1671, id., 98 v°; *tot Zolre*, 1770, ZOS 45, 1; *onder Zoldre*, 1789, ZOS 48, 186.

Frekwenter dan *hout* ‘bos’ is *lo*, bij nederzettingsnamen vrijwel steeds als tweede lid van een samenstelling en meestal verdoft tot *-el/- le*.

Lo is ook gewoon als veldnaam, b.v.: (Houthalen) vijf sillen lants *inde Loe* ghelegen, 1445, HS 6, 86. - Het is onwaarschijnlijk dat we in dergelijke gevallen steeds aan loofbos moeten denken; wellicht eerder aan kreupelbos zoals bij de veldnaam *Hees* (Houthalen): een stuck lants *op geen Heesch*, 1462, HS 6, 202 v°.

De gemeentenaam *Zolder* is vergelijkbaar met *Zoerle*-Parwijs in de Antwerpse Kempen. De oudst bekende vermelding is 1154 *Surle*, een samenstelling van *zuur* (wijzend op de bodemgesteldheid) en *lo*, maar reeds in de gereduceerde vorm *le*.

(29) A.M. & J. HELSEN, Gehuchtnamen in de Antwerpse Kempen. *Nomina Geographica Flandrica*, Studie XIII (*Leuven*, 1978), 54, 152.

(30) J. MOLEMANS, Toponymie van Bocholt. *Nomina Geographica Flandrica*, Monografie VIII (*Leuven-Brussel*, 1975), 42.

(31) J. MOLEMANS, Toponymie van Overpelt, o.c. 1976, 170.

(32) M. GYSSELING, Toponymisch Woordenboek, o.c. 1960, 1103.

De ontwikkeling van ^x*suurlo* tot *Zolder* is te vergelijken met die van de Bocholtse nederzettingsnaam *Goorlo* tot *Goolder*⁽³³⁾: 1) reductie van *-lo* tot *-le*, 2) omzetting van *-rl-* tot *-lr-*, 3) invoeging van *d* tussen *l* - *r*.

De betekenis van deze gemeentenaam is letterlijk 'zuur bos'. Hoe *zuur* dient geïnterpreteerd worden, is niet precies te definiëren. De betekenis is variabel van zure tot resp. natte bodem. Dit laatste is het aannemelijkst, waarbij een semantische link kan gelegd worden tot b.v. de *ouwe-* namen *Zonhoven* en *Kolveren*.

Het eerste element van *Zolder* treedt ook op in *Zolliken*, naam van een Zolders hooilandcomplex. Dit toponiem heeft de volgende ontwikkeling gekend: 1) 1436 *Zoerlaeck* (ZOS 1, 89 v°), 1519 *Zoorlock* (ZOS 25, 13 v°). Een samenstelling van *zuur* + *laak* 'waterloop, resp. moeras' (zie onder 2.3.1). - 2) 1673 *den Zoelrick* (ZOS 35, 163 v°). Omzetting van *-rl-* tot *-lr-* zoals in *Surle/Sulre*. - 3) Met assimilatie: *den Sollick Bamp*, 1754, ZOS 42, 113 v°.

Op Houthalens gebied, tegen *Zolder*, ligt een hooilandgebied, thans bekend als *Gezieren* (A 143-187). Enkele oudere attestaties: *stuck bamps gheheyten dat Ghesoer*, 1435, HS 6, 14; een *stuck broecs geheijten dat Gesuer*, 1465, HS 6, 218; eenen *bampt genaemt het Geseur*, 1742, HS 11, 17 v°; *bampt genaemt het Geseur*, 1779, HS 14, 127.

Ook hier is het grondwoord *zuur*. Opmerkelijk is wel de ontronding tot *zier*; uitgaande van het huidige dialect zou men eerder *Gezuren* verwachten.

2.5.4.

DIKKELEN (onder Viversel, *Zolder*): Gheleghen *te Decloe*, 1434, ZOS 1, 31 v°; *Dickloe*, 1441, ZOS 21, 74 v°; *te Dickel*, 1443, id., 93; 1534, ZOS 26, 150; 1779, ZOS 46, 203 v°; *tot Dickelen*, 1700, ZOS 37, 152 v°; gelegen *ter Dickelen* onder *Viverselle*, 1781, ZOS 47, 21 v°.

Het eerste lid is ofwel *dik* 'dicht begroeid', ofwel *dijk* 'weg'; vgl. voor de tweede mogelijkheid *Dijkbroek* = *Dikbroek* onder *Kaulille*⁽³⁴⁾.

De familienaam *Vandikkelen*, die in *Zolder* en omgeving nog frekwent voorkomt, is van deze nederzettingsnaam afgeleid.

2.5.5.

EVERSEL (Heusden-Houweiken): Gelegen *Teuerssel*, 1478, BS 32, 149; *onder Eversloe*, 1576, BS 34, 44; beempt gelegen *tot Eversloe*, 1591, BS 35, 56 v°; *tot Eversel*, 1659, BS 41, 116 v; *tot Eversel*, 1748, BS 49, 183 v.

(33) J. MOLEMANS, Van *Goorlo* tot *Goolder*. *Limburg* 53 (1974), 77-78.

(34) J. MOLEMANS, Toponymie van *Kaulille*, o.c. 1973, 35.

Samenstelling van de diernaam *ever* + *lo* ‘bos’.

2.5.6.

HENGEL (Houthalen): *Hengelo*, 1145 (1151, 1178) kop. einde 13de e.⁽³⁵⁾; Andries van *Hengloe*, 1434, HS 6, 1 v°; *Hengel Hoef*, 1785, HS 14, 228; K 1844.

Gewezen goed van de abdij van Floreffe. Hoeve met uitgestrekte landerijen, in 1844: F 1011-1083, 1085-1098, 1109-1121, 1124-1126 (K 1844). Het domein lag geïsoleerd achter de Tenhaagdoornheide tegen Genk.

Deels glooiend terrein, vandaar een samenstelling van *heng* (bij hangen) ‘hellend terrein’ + *lo* ‘bos’.

Een ander domein van de abdij van Floreffe onder Houthalen was KELCHTEREN: *Kelchteren*, 1500, HS 7, 204; 1658, HS 8, 93; Henrick Gijbels winne op den hoff *tot Kelchteren*, 1674, HS 9, 15; *Kelgter Hoef*, K 1844.

Zoals in Hengelhoeve is het laatste element in recente tijd toegevoegd ter aanduiding van een landbouwontginning. Dit afgezonderd goed lag achter de Bennevoort (2.4.2) tegen Genk; het was kleiner van oppervlakte dan Hengel: E 1083-1095, 1097-1109, 1113-1138 (K 1844).

2.5.7.

LILLO (Houthalen): *Te Leeloe*, 1434, HS 6, 3 v°; *te Lelo*, 1459, id., 179; 1474, HS 7, 19 v°; 1680, HS 9, 86 v; *tot Lilo*, 1653, HS 8, 5 v°; 1673, HS 9, 3 v°; gelegen *tot Liloe*, 1654, HS 8, 29 v°; gelegen *tot Lilen*, 1659, id., 103 v°; *tot Lilloo* gelegen, 1725, HS 10, 10 v°; 1756, HS 12, 130 v°; *tot Lillo* gelegen, 1742, HS 11, 13; gelegen *tot Lielen*, 1777, HS 14, 82; sectie A *Lillo*, K 1844.

Eén van de vier kwartieren van Houthalen met tijdens het Ancien Régime een jaarlijks verkozen burgemeester.

Gelegen tegen het gehucht Voort onder Zolder on Helchteren. Naar Helchteren is er op de Mangelbeek - tussen de percelen A 464 en B 1 - een voort of waterovergang: *aen gheen Leelre Vort*, 1459, HS 6, 179; hierheen leidt de Voortstraat. Het gehucht bezat ook een schansinrichting: *de Liloerschans*, 1766, HS 12, 134 v.

Lillo is formeel o.m. te vergelijken met LINDEL, een gehucht van Overpelt, 1294 *Leenlo*⁽³⁶⁾ en met (Sint-Huibrechts-)LILLE, 1257 *Lille*⁽³⁷⁾. De grondvorm is ^x*Lindelo*, met een verdere ontwikkeling in twee richtingen:

(35) M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, o.c. 1960, 474.

(36) J. MOLEMANS, *Toponymie van Overpelt*, o.c. 1976, 243.

(37) ID., *Toponymie van Sint-Huibrechts-Lille*, o.c. 1976, 103.

- 1) Via *Lillo* (regressieve assimilatie) tot *Lil(le)*, met verdoffing en eventueel syllabeverlies.
Lillo is een schrijftaalvorm, want *-lo* is ook hier in bijtonige positie verdoft, wat wordt bevestigd door enkele oudere vermeldingen (1659 *Lilen*, 1777 *Lielen*), evenals door de volksmond (*Lielen*).
 Ook te vergelijken met *Lil*, gehucht van Meerhout⁽³⁸⁾ en *Lillo*, gehucht van Nijlen⁽³⁹⁾; deze laatste grafie is ook een 19de-eeuws schrijftaalprodukt: in oudere vermeldingen is het steeds *Lille*.
- 2) Via *Lindel* (reductie) tot *Linne* (assimilatie en verkorting). Thans *Lindel* onder Overpelt.

2.5.8.

VIVERSEL (Zolder): *Viversel*, 1433, ZOS 1, 3; *te Veversel*, 1460, ZOS 22, 75; *te Viversel*, 1518, ZOS 25, 4 v°; *te Vieversle*, 1531, ZOS 26, 39 v°; *te Vieversloe*, 1534, ZOS 26, 124 v°; *tot Viversel*, 1668, ZOS 35, 3; *tot Viversloe*, 1673, ZOS 35, 177; 1680, ZOS 36, 50 v°; *tot Viversel*, 1771, ZOS 45, 41 v°.

De nederzetting ligt bij de uitgestrekte vijver(s) van Terlamen (zie 2.3.3). Op het eerste gezicht zou men dan ook kunnen denken aan een samenstelling van Mnl. *vīvere* ‘visvijver’ en *lo* ‘bos’; dit laatste dan te situeren op de uitgestrekt te heide van Viversel tegen Lummen.

Tegen deze verklaring pleit nochtans dat in deze streek niet vijver, wel wijer gangbaar was (is).

Het tweede element *-lo* duikt vrij laat op. De 15de-eeuwse vormen zijn op *-sel*, zodat *-lo* een jongere klerkenvorm kan zijn.

Het is dan ook mogelijk dat het geen *lo*-naam is maar een *sele*-naam. In het laatste geval betreft het een nederzettingsnaam in de etymologische betekenis van het woord, want Mnl. *sale*, *sele* betekent o.m. woning, huis.

Een sluitende betekenisverklaring kan voorsnog niet gegeven worden. Welk ander etymon buiten *vīvere* in deze nederzettingsnaam kan schuilen blijkt niet.

2.6. Beuk, eik en haagdoorn

Bij de *hout*-, resp. *lo*-namen (2.5) wordt enkel in *Lillo* op de aard van de bosbegroeiing gezinspeeld, nl. met de linde. In de volgende nederzettingsnamen is er telkens een nadere specificering wat de begroeiing betreft.

(38) A.M. & J. HELSEN, o.c. 1978, 129.

(39) ID., 144.

2.6.1.

BOEKT (Zolder): 1135 *Buch*, (1147-55) *Buct*, 1160 *Bucht*⁽⁴⁰⁾; *te Boect*, 1433, ZOS 20, 1; *ter Boect* gelegen, 1456, ZOS 22, 14; *te Boeck* gelegen, 1518, ZOS 25, 5; *tot Bouckt* gelegen, 1712, ZOS 38, 21; *tot ter Bouckt* gelegen, 1716, ZOS 38, 235 v°; *tot ter Boekt*, 1770, ZOS 45, 4 v°; gelegen *ter Bockt*, 1775, ZOS 46, 19 v°.

Boekt = beukenbos, een afleiding met het *-t*-suffix van *boek* = beuk. Semantisch te vergelijken met de volgende samenstellingen van *boek* met *hout*, resp. *lo*: Bocholt, 1162 *bucolt*⁽⁴¹⁾, en Boekel (gehucht van Tessenderlo), 1464 *te Boekelle*⁽⁴²⁾.

Ter (het lokaliserend voorzetsel *te* + *der*, dat. vr. enk. van het bepaald lidwoord) heeft aanvankelijk nog een lokatieve functie, maar is recenter met het grondwoord tot een eenheid vergroeid. Toch is thans *Boekt* gangbaarder dan *Terboekt*.

De afleiding met het suffix *-t* is gewoon: type *Hasselt*, *Hulst* e.a. Genk kent ook een gehucht Terboekt, 1453 *ter Boeck*⁽⁴³⁾, en in Peer is er het gehucht Bokt, 1610 *op die Bockt*⁽⁴⁴⁾.

2.6.2.

TENEIKENEN (Zonhoven): Gelegen *ten Eijken*, 1432, ZS I, 48 v°; 1527, ZS 4, 2; 1573, ZS 8, 23; 1638, ZS 15, 7; gelegen *ten Eijcken*, 1568, ZS 7, 206 v°; *ten Ijken* gelegen, 1589, ZS 9, 5; *onder Eijcken* gelegen, 1695, ZS 21, 3; 1751, ZS 29, 324 v°; *te Geneijken*, 1716, ZS 24, 210 v°; *ten Eijkenen* gelegen, 1726, ZS 25, 122 v°; 1745, ZS 29, 78 v°.

Teneiken, verlengd tot *Teneikenen*, betekent zoveel als ‘eikenbos’. Toch kwamen zuivere eikenbossen in de Kempen niet voor, wel het gemengd bos met de eik als karakteristieke boomsoort.

Ten (voorzetsel *te* + *den*, dat. mv. van het bepaald lidwoord) is een fonisch bestanddeel van de eigennaam geworden; vgl. met de Houthalense gehuchtnamen Tenhaagdoorn (2.6.3), Tenhout (2.5.2) en Tenrijt (2.3.4).

(40) M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, o.c. 1960, 156.

(41) J. MOLEMANS, *Toponymie van Bocholt*, o.c. 1975, 42.

(42) RAH, Tessenderlo gichten 39, f° 15.

(43) E. VANMAELE, *Toponymie van Genk tot 1600*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling (*Leuven*, 1960), 58.

(44) RAH, Peer gichten I, f° 82.

Vergelijkbaar is ook de Lummense gehuchtnaam Geneiken: 14de e. *tot gheen Eijcken*⁽⁴⁵⁾, waarin het aanwijzend voornaamwoord *ge(e)n* een fonisch bestanddeel van de eigennaam werd. Vgl. ook de eenmalige vermelding 1716 *te Geneijken* m.b.t. Teneikenen. Zie verder onder Tenrijt (2.3.4).

2.6.3.

TENHAAGDOORN (Tenhout, Houthalen): Die moelen van *Haechdoren*, 1436, HS 6, 25; die moelen *ten Haeghedoren*, 1456, id., 160; *ten Haechdoren*, 1475, HS 7, 30 v°; 1655, HS 8, 46 v°; 1673, HS 9, 1; een iaut *ten Haechdoeren* geleghen, 1681, HS 9, 98; *ten Hagdorne* gelegen, 1743, HS 11, 25 v°; *ten Hagdoren*, 1749, id., 131; gelegen *tot Genhagdorene*, 1751, id., 194 v°; *ten Haegdoren* gelegen, 1772, HS 13, 108; *tot Hagdoren*, 1786, HS 14, 248 v°; *Tenhaegdoorn*, K 1844.

Nederzetting ressorterend onder Tenhout (2.5.2), waarvan het als een subentiteit kan beschouwd worden: in 1796 amper 83 inwoners of ca. 7 procent van de bevolking van Houthalen. Grotendeels onbebouwd gebied: de Tenhaagdoornheide is enkele honderden hectaren groot (F 950-55, 957-58, 987-84, 986-87 en 1003-09). Ook bekend om zijn twee watermolens (F 802-03).

Mnl. *hagedo(o)rn* ‘tot haag dienende doornstruik, dorenhag’. De haag- of meidoorn diende o.m. voor de heining van landerijen. Het is een ontgonnen gebied dat om die reden ook met houtwallen moest afgeschermd worden.

Ten, dat ook hier met het basiswoord tot een eenheid versmolten is (zie ook vorig nummer), wijst erop dat we met een nederzettingsnaam te doen hebben.

2.7. Rode-namen

2.7.1.

STOKKROOIE (Zolder): 1154 *Stoccherode*, 1218 *Stocrode*, 1220 *Stokerode*, *Stokenrode*⁽⁴⁶⁾; *te Stockroije*, 1433, ZOS 1, 5 v°; *Stockroede*, 1444, ZOS 21, 130 v°; *tot Stockroij*, 1518, ZOS 25, 3 v°; *te Stockroede*, 1539, ZOS 27, 32 v°; *tot Stockroije*, 1668, ZOS 35, 1; *te Stockrode*, 1786, ZOS 47, 217.

Het boslandschap waaraan zovele Kempische nederzettingen namen refereren, bestaat niet meer. Dit boslandschap degenererde tot een heidegebied, hierbij geholpen door de mens die op grote schaal bossen rooide. Enkele nederzettingen namen in het Land van Vogelzang staan in relatie tot zulke bosrooingen, die vermoedelijk uit de late middeleeuwen dateren.

In de eerste plaats is er Stokkrooie, tijdens het Ancien Régime één van de

(45) M. BORGERS, Toponymie van Lummen. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling (*Leuven*, 1941), 71.

(46) M. GYSSELING, Toponymisch Woordenboek, o.c. 1960, 940.

vijf kwartieren van Zolder. Bij K.B. van 31.3.1970 bij Kuringen gevoegd; thans deel van groot-Hasselt.

Het tweede lid is Mnl. *rode* ‘bosrooing’, zoals in het aangrenzende *Herkenrode* en in *Geenrode* onder Meldert; als eerste bestanddeel o.m. in *Rotem* bij Dilsen en onder Halen.

Stok, ook in Stokkem en Terstok (Brustem), betekent letterlijk ‘boomstam, stronk(en)’: wat overbleef na de rooiing?

Daar Stokrooie vrij laag ligt (25 m aan de Demer tot 35 m tegen Zolder), kan hier in eerste instantie gedacht worden aan een geroooid elzenbos in de Demervallei.

2.7.2.

UBBERSEL (Houweiken-Heusden): Dries van *Ebbersroij*, 1447, HES 4, 1 v°; *tot Ebersroij*, id., 3; *tot Obbersroij*, 1531, id., 206; 1548, HES 5, 1 v°; vanden goede *Tobbersroij* gelegen, 1555, id., 61.

ii dachmael broex gelegen *tot Obbersloe*, 1504, HES 4, 97; *te Obbersloe*, 1528, id., 183; huijs *tot Obbersel* gelegen, 1567, HES 5, 161 v°; 1650, HES 8, 11; 1780, HES 14, 71 v°; huijs *tot Obbersloe* gelegen, 1579, HES 6, 17 v°; *onder Ubbersel*, 1631, id., 121; *tot Ubbersel*, 1748, HES 12, 170; 1770, HES 14, 2 v°.

De huidige grafie is misleidend, want de uitgang *-el* kan de voorstelling wekken dat wij met een *lo*-naam te doen hebben - in bijtonige positie normaal verdoft tot *-el* -, nog versterkt door 16de-eeuwse vormen als *Obberslo*.

De oudere vermeldingen wijzen evenwel uit dat het een *rode*-naam is, waarbij *-rooi* werd gesubstitueerd door *-lo*. Dezelfde substitutie heeft zich voorgedaan in de Genkse nederzettingsnaam *Langeren*, het eindprodukt van de volgende ontwikkeling: 1) 1444 *Langroij*⁽⁴⁷⁾, 1455 *Langherode*⁽⁴⁸⁾, 2) 1598 *tot Langerlo*⁽⁴⁹⁾, 3) 1790 *te Langeren*⁽⁵⁰⁾.

Het eerste lid is vermoedelijk een persoonsnaam: *Ebbers*, teruggaand op *Egbert*. Met labialisering tot *Obbers* en palatalisering *Ubbers*.

2.8. Veldnamen

Talrijke Kempische nederzettingsnamen zijn oorspronkelijk veldnamen. Wanneer de overdracht plaatsvond, is natuurlijk niet aan te geven. Op grond van vermeldingen kan men toch stellen dat de meeste namen van dit type omstreeks 1200

(47) RAH, Genk gichten 21, f° 21.

(48) Id., f° 61.

(49) Id., 28, f° 71.

(50) Id., 40, f° 24 v°.

reeds als nederzettingsnamen functioneerden.

2.8.1.

TERDONK (Zonhoven): Gelegen *ter Donck*, 1427, ZS 1, 20 v°; 1468, ZS 2, 232 v°; 1528, ZS 4, 43; 1554, ZS 6/2, 33; 1639, ZS 15, 38; 1698, ZS 21, 213 v°; 1744, ZS 29, 12; *ter Doenck*, 1556, ZS 6/2, 176; gelegen *tot Donck*, 1726, ZS 25, 86; *Terdonk*, K 1844.

Donk wordt in de naslagwerken gewoonlijk gedefinieerd als ‘een zandige opduiking in een moerassig terrein’. Concreter is: ‘Laag gelegen gronden (vandaar meestal hooilanden) tussen een depressie (moerasgebied) en de heide; hogere ligging naar de heide’.

De eigenlijk donk is een hooilandgebied tussen de nederzetting en een wijerzone tegen Kuringen-Zolder. De nederzetting *Terdonk* die hiernaar genoemd werd, ligt merkkelijk hoger.

Formeel is *Terdonk* te vergelijken met *Termolen* (Zonhoven) en *Terlamen* (Zolder). In 1427 *ter Donck* heeft *te* (+ *der*) nog een lokatieve functie, evenals in 1726 *tot Donck*, maar dan met *tot*, nevenvorm van *te*. In *Terdonk* (thans verbonden met het voorzetsel *op*), is het eerste lid een functieloos fonisch bestanddeel van de eigennaam geworden.

Donk komt in het Land van Vogelzang frekwent voor als veldnaam. Soms betreft het nog gemeentelijke grond: (Zolder) *die ghemein Donck*, 1434, ZOS 1, 28 v°. Op de hogere ligging wijzen de bepalende bestanddelen van:

- 1) (Zonhoven) *die Droeghe Donck*, 1698, ZS 19, 100. - Adj. droog.
- 2) (Houthalen) *die Groesdonck*, 1772, HS 13, 94. - Bouw- en hooiland. Met groes = gras begroeide donk.
- 3) (Zolder) een bemptien genaemt *de Heijdonck*, 1748, ZOS 42, 36.
- 4) (Zolder) een stuck heyen gheheyten *die Hoijsonck*, 1435, ZOS 21, 63. - Hooiconk = hoge donk.

Op Houthalens en Zonhovens grondgebied ligt er aan weerszijden van de Laambeek een donkcomplex, voornamelijk hooiland. In de gemeente Houthalen wordt deze donk in 1495 ook omschreven als: bampst gelegen *in die Eijgendonck* (HS 7, 168 v°). - Eigen = Houthalens gebied, in tegenstelling met ‘de Zonhovense donk’.

Tenslotte nog een kleine greep uit de vele donknamen in het hier besproken gebied:

- 1) (Houthalen) *de Berendonck*, 1439, HS 6, 41 v°. - Mnl. bere ‘moeras’.
- 2) (Houthalen) stuck broex geheijten *die Bredonck*, 1473, HS 4, 6 v°. - Brede donk.

- 3) (Houthalen) een boenre bamps gheleghen *aen gheen Hasendonck*, 1433, HS 6, I v^o. - Psn. Hasen of uit hasel 'hazelaar'.
- 4) (Houthalen) *dij Ravendonck*, 1446, HS 6, 95 v°. - Diernaam als bepalend bestanddeel.
- 5) (Houthalen) een jaut genaemt *de Roosel Donck*, 1755, HS 12, 11 v°. - Roos 'riet'.

2.8.2.

HEMMEN (Zonhoven): Gelegen *ten Hemmen*, 1427, ZS 1, 18; 1443, id., 209 v°; 1527, ZS 4, 3; 1551, ZS 6, 198; 1632, ZS 14, 12; 1781, ZS 39, 4 v°; *Hemmen*, K 1844.

Mnl. *ham* 'gras- of weiland gelegen in een bocht van een waterloop; afgeperkt of omheind land' (MW III: 63- 64, 319). *Hemmen* is de datief meervoud (umlaut en uitgang -en) van *ham*.

De nederzetting met de daarbij horende landerijen is langs drie zijden besloten door de Rooster- en Hemmenbeek, en ligt in een bocht van de Roosterbeek.

2.8.3.

SCHOOT (Heusden): Huijs gheleghen *Tscoette*, 1478, BS 32, 132; gelegen *onder Scoet*, 1518, BS 33, 137 v°; huijs *te Scoet* gelegen, 1555, HES 5, 65 v°; gelegen *Tschoot*, 1589, BS 35, 19; *tot Scoet*, 1658, BS 41, 103 v°; *tot Scoet*, 1677, HES 9, 24; *tot Schoot*, 1748, BS 49, 174 v°.

Schoot 'beboste hoek land uitspringend in een moerassig terrein'⁽⁵¹⁾. Er is steeds de tegenstelling hoger land vs. depressie⁽⁵²⁾. Deze Heusdense nederzetting ligt hoger dan het aangrenzende hooilandterrein tegen Zolder, de eigenlijke schoot waarvan de naam op de nederzetting werd overgedragen: Een boenre broex gheleghen *inden Scoet*, 1481, BS 32, 212 v°; bampst gelegen *bijden Schoet*, 1513, BS 33, 65; een zijl broex *inden Scoot*, 1522, HES 4, 156 v°; twee dachmael brouckx gelegen *inden Schoot*, 1602, BS 36, 122.

Schoot is in de Limburgse Kempen ook een gehuchtnaam in Beek en Tessenderlo. Meestal komt *Schoot* voor als veldnaam (meestal hooiland, soms bouwland), wat logisch is, gezien het een terreinnaam is; zoals in Heusden - en eveneens in Beek en Tessenderlo - kon de naam gebeurlijk op een nederzetting worden overgedragen.

De grondbetekenis van schoot - thans als soortnaam nog bekend in de betekenis van *schoot* van een kleed - is (drie)hoek, iets dat uitsteekt of uitspringt,

(51) M. GYSSELING, Toponymisch Woordenboek, o.c. 1960, 901.

(52) Zie ook J. MOLEMANS, Hokset en Hoksent. *Limburg* 54 (1975), 126-130.

een verbaalnomen bij het ww. schieten⁽⁵³⁾, vandaar in de toponymie: hoger gelegen land t.o.v. een broekgebied, in hoekvorm naar voren springend.

Eveneens bij *schieten* horen *shot* en (met vocaalrekking) *schoot* ‘afgeschoten of afgeperkte ruimte’, i.c. voor ontgonnen land, zoals in (Zonhovens) *Waarscho(o)t*.

2.8.4.

WAARD (Zonhoven): 1386 op ene bonre of bat winnens lant ghelegen *bieder Warden*⁽⁵⁴⁾; ghelegen *ter Waerde*, 1422, ZS 1, 7 v°; *achter gheen Warde*, 1465, ZS 2, 230 v°; die Waerde *ter Waerden* ghelegghen, 1478, id., 332; gelegen *in gheen Ward*, 1517, ZS 3, 263 v°; huijs ende hoef *in geen Waerd* gelegen, 1545, ZS 5, 379 v°; gelegen *in die Warde*, 1557, ZS 6/2, 242; huijs ende hooff gelegen *inde Waerde*, 1624, ZS 13, 19 v°; huijs ende hoff *indie Waert* gelegen, 1708, ZS 23, 68 v°; *in de Waert* gelegen, 1744, ZS 29, 34; *Waerde*, K 1844.

In de volksmond wārt en niet wīart, zodat niet kan aangesloten worden bij Mnl. *waert*, *weert* ‘1) riviereilandje, 2) laag liggend land dat vaak onder water staat’ (MW IX: 1318-19); in dit geval zouden ook oude vormen als *weert*, resp. *weirt* moeten voorkomen.

Hier geldt daarom vrijwel zeker *waard* = behoede plaats, bij Mnl. *waerden* ‘behoeden’ (MW IX: 1553-54). De betekenis is: omheind of gevreed nieuwland, uit het gemeenschappelijke veld of de vroonte ontgonnen. Te vergelijken met Oudengels *weard*⁽⁵⁵⁾.

De bedoelde ontgonnen grond is begrensd door heide, bekend als *de Kremer*.

Zoals bij de andere namen sub 2.8 werd een terreinnaam overgedragen op de daarachter gelegen nederzetting.

2.9. Berg

2.9.1.

BOLDERBERG (Zolder): 1154 *Balreberh*⁽⁵⁶⁾; ghelegen *te Baelreberch*, 1440, ZOS 21, 29; 1456, ZOS 22, 16; *tot Baelreberch*, 1518, ZOS 25, 2; *te Barleberch*, 1526, id., 177; den voetpaet *naden Baelreberch*, 1549, ZOS 27, 359 v°; capelle *opden Balderberch*, 1680, ZOS 36, 58; *Bolderberch/Boelderberch*, 1694, ZOS 36, 324; onder ter Boekt aen den voet van *den Balreberg*, 1764, ZOS 44, 2 v°; woonende *tot Bolreberg*, 1775, ZOS 46, 17; woonachtigh *op den Bolderbergh*, 1787, ZOS 48, 50.

(53) J. DE VRIES, Nederlands Etymologisch Woordenboek (*Leiden*, 1971), 625.

(54) J. MOORS, De oorkondentaal in Belgisch-Limburg van circa 1350 tot 1400 (*Tongeren*, 1952), 336.

(55) A.H. SMITH, English place name elements, II, o.c. 1956, 247.

(56) M. GYSSELING, Toponymisch Woordenboek, o.c. 1960, 160.

Nederzetting bij een berg ‘hoogte’, bekend als *Galgeberg*: een stuck bosch ghelegen *op den Galghbergh*, 1437, ZOS 20, 110 v°. Tussen de site van de nederzetting en de eigenlijke berg is er een niveauverschil van circa 20 meter.

GYSELING geeft als verklaring: Germ. *balan*, dat. sg. bij *bala-* ‘wit’ of *balwan*, dat. sg. bij *balwa-* ‘slecht’ + *berg*⁽⁵⁷⁾.

Deze verklaring wil ik nochtans niet bijtreden. M.i. heeft zich in (1154) *Balreberh* reeds een *-rl-* omzetting voorgedaan, zodat de grondvorm ^x*Barleberg* zou zijn. Zulks *-rl-* omzetting constateerden we reeds bij de gemeentenaam Zolder (2.5.3). In 1526 *Barleberch* duikt de grondvorm uitzonderlijk nog eens op.

Barle is een samenstelling van Mnl. *baer* ‘naakt, open, bloot’ (een synoniem is *schoon*) en *lo* ‘bos’, hier reeds in de verdopte vorm *le* (zie onder 2.5). De betekenis van ^x*Baarlo* is wellicht geroid bos⁽⁵⁸⁾, en van ^x*Baarloberg*: geroid bos op of bij een berg, met nadien een overdracht op de nabijgelegen nederzetting. De ontwikkeling van *Baalreberg* tot *Bolderberg* is normaal met 1) vokaalverkorting, 2) invoeging van *d*.

In Tessenderlo, niet ver van Zolder, treffen we de nederzettingsnaam BAARLE aan, 1160 *Barle*⁽⁵⁹⁾, ontwikkeld tot *Baal*: 1479 *te Barle*⁽⁶⁰⁾, 1502 (1770) *tot Baerle*⁽⁶¹⁾, 1552 *onder Barloe*⁽⁶²⁾, 1604 *tot Baerl*⁽⁶³⁾, 1606 (1720) *tot Bael*⁽⁶⁴⁾,

(57) Ibidem.

(58) Vergelijk *Schoonhees*, een gehucht te Tessenderlo: Gelegen *te Scoenheze*, 1478, RAH, Tessenderlo gichten 39, 56 v°.

In Zonhoven is *Schoonhees* een bouw- en hooilandterrein, met reductie van *-hees* in bijtonige positie: Gelegen *in die Sconiss*, 1444, ZS 1, 231 v°. - *Schoon* ‘zuiver, ontbloot = geroid’ + *hees* ‘kreupelhout’.

(59) M. GYSELING, *Toponymisch Woordenboek*, o.c. 1960, 90.

(60) RAH, Tessenderlo gichten 39, f° 58.

(61) Idem 41, f° 15 v°, en 84, f° 63 v.

(62) Idem 51, f° 85.

(63) Idem 59, f° 137.

(64) Idem 59, f° 187 v°, en 78, f° 46.

1693 tot *Barlo*⁽⁶⁵⁾, 1744 tot *Bale*⁽⁶⁶⁾, 1754 onder *Bael*⁽⁶⁷⁾.

2.9.2.

MOLENBERG (Houthalen): *Den Molenberch*, 1480, HS 7, 75; die weijerkens gelegen *aen den Moelenbergh*, 1729, HS 10, 62 v°; *den Molenberg*, 1766, HS 12, 133 v°; *Molenberg*, K 1844.

Hoog gelegen heidegronden (E 657-667; F 553, 559-561, 630, 635-641, 643, 654-675), genoemd naar de ligging bij de watermolen(s) (F 802-803) op Tenhaagdoorn (2.6.3).

Op deze gemeentegronden werd begin deze eeuw een mijncité opgetrokken.

2.10.

TERMOLEN (Zonhoven): Gelegen *ter Mollen*, 1437, ZS 1, 120 v°; *ter Molen*, 1468, ZS 2, 232 v°; 1547, ZS 5, 494 v°; *ter Moelen* gelegen, 1568, ZS 7, 221; 1627, ZS 13, 194; *tot der Moelen* gelegen, 1570, ZS 7, 273; gelegen *ter Muelen*, 1576, ZS 8, 166 v°; 1636, ZS 14, 266; *ter Meulen* gelegen, 1638, ZS 15, 11 v°; 1753, ZS 30, 15; *onder Moelen* gelegen, 1695, ZS 21, 70; ten gehuchte van *Molen*, 1784, ZS 39, 217; *Termolen*, K 1844.

Nederzetting genoemd naar de ligging bij een korenmolen op de Roosterbeek. Formeel te vergelijken met *Terdonk* (Zonhoven) en *Terlamen* (Zolder).

2.11. Zand en Zavel

Zavel (uit lat. *sabulum*) en *Zand* zijn gewoon als veldnamen - meestal als eerste lid in samenstellingen -, zulks voor landerijen op lichte en droge zandbodems. Ook nederzettingen op zulke zavelachtige bodems werden zo wel eens genoemd; het betreft dan meestal een subentiteit van een gehucht.

2.11.1.

ZAND (onder Engstegen, Zonhoven): Huijs ende hoff *opt Sant*, 1708, ZS 23, 50; huijs ende hoff gelegen *op Sant*, 1742, ZS 28, 228 v°; ten Engstegen *op t' Sand*, 1787, ZS 41, 21; *op het Zand*, K 1844.

Kleine woonkern (in 1844 zeven huizen), door wegen besloten, in het gehucht Engstegen.

2.11.1. Zavel

(65) Idem 74, f° 344.

(66) Idem 81, f° 116.

(67) Idem 82, f° 109 v°.

- 1) *Aenden Savel* gelegen, 1653, HS 8, 15; huijs tot Lilo *opden Savel* gelegen, 1657, id., 73; *in die Savel*, 1744, HS 11, 43; huijs gelegen onder Lilo *op den Savel*, 1776, HS 14, 44; *op den Zavel*, K 1844.

Zes woningen (A 807-830) in Lillo (Houthalen) gelegen naar de kant van de 'Heideberg'.

2) *In den Zavel*, K 1844.

Zes woningen in Houthalen-Dorp langs de Zavelstraat.

3) Valentijns goet gelegen *inden Zavel* tot Bouckt, 1549, ZOS 27, 371; Gijsbrecht *inden Savel*, 1670, ZOS 35, 38.

Subentiteit van Boekt (Zolder).

2.12. Steeg en straat

2.12.1.

BRUINSTRAAT (Zonhoven): Huijs ende hoff gelegen te Colveren *indie Bruijns Straet*, 1631, ZS 13, 437; *aende Braunestraet*, 1662, ZS 17, 31; *in die Bruijnstraet* gelegen, 1715, ZS 24, 125; *in de Breijnstraet*, 1738, ZS 28, 55; onder Colveren *inde Brunstraet* gelegen, 1764, ZS 31, 329; huijs gelegen tot Colveren *in de Bruijnstraet*, 1781, ZS 39, 2; *Bruinstraet*, K 1844.

Straatnederzetting, deelgehucht van Kolveren (2.2). Zoals in de veldnamen *die Braun* (1716, ZS 24, 205) en *die Bruens Heije* (1438, ZS 1, 124 v°) is het eerste lid een persoonsnaam: *Bruijnen*, resp. *Bruijns*. De verkorting tot *bruin-* wijst op een reïnterpretatie van de familienaam als (kleur)adjectief.

2.12.2.

ENGSTEGEN (Zonhoven): *Ter Ingestegen*, 1427, ZS 1, 14; *ter Engstegen* gelegen, 1438, id., 127; 1533, ZS 4, 187 v°; 1638, ZS 15, 11; gelegen *ter Ingestegen*, 1440, ZS 1, 156; *ter Enxstegen* gelegen, 1457, ZS 2, 120; gelegen *ter Ingstegen*, 1527, ZS 4, 3 v°; *ter Ijngstegen* gelegen, 1556, ZS 6/2, 175 v°; gelegen *ter Engstegen*, 1743, ZS 29, 8; *Engstegen*, K 1844.

Overdracht van steeg 'smalle weg' op een nederzetting. *Engstegen* is de dat. vr. enk. van *eng* 'smal, nauw' + *steeg* 'pad, weg' (bij *stijgen*, hoewel het niet noodzakelijk een 'stijgende' weg moet zijn).

Steeg is in Zonhoven en andere Middenlimburgse gemeenten zeer gangbaar, in tegenstelling met b.v. Noord-Limburg, waar (voet)*pad* gewoon is.

Door de werking van het aanvangsaccent is de tweede syllabe verdoft.

2.12.3.

HALVEWEG (Zonhoven-Zolder): Gelegen *op den Halven Wege*, 1530, ZS 4, 107; gelegen *op den Halven Wech* tusschen Hasselt ende Zuylre, 1531, id., 122; gelegen *opden Halvenwech*, 1639, ZS 15, 42; 1697, ZS 21, 191; *op den Halfven Wegh*, 1764, ZS 31, 283; *Halveweg*, K 1844.

Ook vermeld voor Zolder: gelegen *opden Halven Wech*, 1503, ZOS 26, 9 v°; 1678, ZOS 36, 16 v°; gelegen *op den Halven Wegh*, 1778, ZOS 46, 140.

Bedoeld is (een deel van) de weg Zolder-Zonhoven, richting Hasselt, half-weegs op Zonhovens grondgebied. Er was ook een herberg, een pleisterplaats voor hen die van Zolder naar Hasselt trokken.

Thans is Halveweg een afzonderlijke parochie.

2.12.4.

KLAPSTRAAT (Zonhoven): *In die Clapstraet*, 1534, ZS 4, 247; *inde Clapstraet*, 1624, ZS 13, 15 v°; gelegen *indie Klapstraet*, 1697, ZS 21, 165; *de Claepstraet*, 1791, ZS 42, 161; *Klap Straet*, K 1844.

Deelgehucht van Heuven. Deze straat die naar de gemene heide leidde, kon met een klapveken of klapgader afgesloten worden.

2.13. Einde en hoek

2.13.1. Einde

- 1) EINDE (onder Lillo, Houthalen): *Ariaen opt Eijnde*, 1652, HS 8, 2 v°; *Anna op d'Eijnde*, 1744, HS 11, 48; *Andries op d'Eijnde*, 1776, HS 14, 50; *op gen Einde*, K 1844.
Einde 'uiteinde' van de nederzetting Lillo in de richting van Helchteren. Slechts enkele woningen (A 876 en omgeving); daarachter ligt het Vijveneinde (nr. 6).
- 2) EINDE (onder Boekt, Zolder): *Thijs opt inde*, 1551, ZOS 28, 12 v°; *huijs ter Boekt in d'Eijnde* gelegen, 1760, ZOS 43, 154 v°; gelegen *op het Eijnde* van Boekt, 1788, ZOS 48, 75.
- 3) DONKSEINDE (Zonhoven): 1849 gelegen *in het Donxeinde*⁽⁶⁸⁾; 1852 gelegen ter plaetse genaemd *Donkseinde*⁽⁶⁹⁾.
- 4) HOEVEREINDE (Houthalen): *Opt Hovereinde* gelegen, 1674, HS 9, 11 v°; *opt Hoevereijnd* gelegen, 1678, id., 64; *op het Hover Eijnde* gelegen, 1726, HS 10, 12; gelegen *op het Hoever Eijnde*, 1742, HS 11, 6 v°; *opt Hoovereijnde* gelegen, 1748, id., 121 v°; *op het Hoeven Eijnde* gelegen, 1771, HS 13, 70 v°; *opt Hoevereijnde* gelegen, 1790, HS 15, 63 v°; *het Hoever Eijnde*, K 1844.
Donkseinde: Uitloper van de nederzetting (Ter)donk in de richting van Kuringen;

(68) RAH, J.L. HULSMANS, notaris te Zonhoven, minuut 8.10.1849.

(69) Id., S.A. GOETSBLOETS, notaris te Hasselt, minuut 26.3.1852.

Heuveneinde: Uiteinde van de nederzetting Heuven naar Hasselt toe.

Hoevereinde onder Houthalen ligt tegen Zolder op het einde ‘rand’ van de landerijen bekend als *Hoeve(n)*, waarvan een -er-afleiding is gevormd.

- 5) HEUVENEINDE (Zonhoven): Gelegen onder Heuven *ten Eijnde*, 1700, ZS 21, 399 v°; 1854 *in t'Heuvens Eijnde* gelegen⁽⁷⁰⁾.
- 6) VIJVENEINDE (onder Lillo, Houthalen): Den hoff *op het Vijfeneijnde*, 1773, HS 13, 140 v°; *op het Vijven Eijnde*, 1779, HS 14, 123; *de Vijf Einde Hoeven*, K 1844.
Vijf woningen (A 572-607) onder Lillo langs de Vijfeindeweg die naar Helchteren leidt, achter het Einde (nr. 1).

2.13.2. Hoek

- 1) HOEK (onder Lillo, Houthalen): Gelegen *in den Hoek* tot Lilo, 1779, HS 14, 123; *de Hoek*, K 1844.
Kleine nederzetting in hoekvorm achter het Neerveld in de Hoekstraat, kadastraal bekend als *Gengervelden* (A 251- 82).
- 2) HOEK (onder Voort, Zolder): Huijs op die Voort *in den Hock* gelegen, 1700, ZOS 37, 145 v°; *in den Hoek* woenende, 1788, ZOS 48, 69.
- 3) HOEK (onder Kolveren, Zonhoven): Een huijs genaemt *den Hoeck*, 1763, ZS 31, 254; huijs genaemt *den Hoek* gelegen op de Colvereheijde, 1786, ZS 40, 128.
- 4) HOEKSKE (Zonhoven-Dorp): 1852 gelegen *in het Hoeksken*⁽⁷¹⁾
Enkele woningen op het einde van de Dorpsstraat die aldaar een kleine hoek vormt.

2.14. Dorp, Plein en Biest

2.14.1. Dorp

De gangbare naam voor het dorpscentrum in de Limburgse Kempen is *Dorp*. Hierbij sluiten Heusden, Houthalen en Zonhoven aan.

2.14.2. Biest en Plein

Zolder sluit eerder bij de Antwerpse Kempen aan, waar behalve *Dorp* ook vele andere namen voor het dorps- en gehuchtscentrum gangbaar zijn (waren) zoals *Plaats*,

(70) Id., J.L. HULSMANS, notaris te Zonhoven, minuut 29.4.1852.

(71) Id., J.L. HULSMANS, notaris te Zonhoven, minuut 11.5.1852.

Plein, Singel e.a.⁽⁷²⁾ Zolder kent *Biest* en *Plein*.

- 1) (Centrum) Quinten *op die Biest*, 1435, ZOS 1, 41 v°; *op de Biest* gelegen, id. 22, 13; een heijken *op die Bies* gelegen, 1711, ZOS 38, 13; huijs en hoff *op de Biest* gelegen, 1771, ZOS 45, 17 v°; een land gelegen *op die Beest*, 1786, ZOS 47, 211 v°.

Biest is een afleiding met het -t-suffix van de plantnaam *bies*: plaats waar biezen groeien. Hierin lag een poel waarvan de buurtbewoners gebruik konden maken. Het was gemeentelijk bezit; vgl. in deze zin: ‘s’heeren aert offt dorp pleijne van Solder, 1724, ZOS 39, 172 v°.

- 2) (Stokkrooie) Huijs *opden Pleijn* gelegen, 1670, ZOS 35, 40 v°; huijs *opden Plain* gelegen, 1675, id., 208.

Gehuchtplein. Als naam voor het gemeentecentrum is *Plein* minder gebruikelijk⁽⁷³⁾.

(72) A.M. & J. HELSEN, *Gehuchtnamen in de Antwerpse Kempen*, o.c. 1978, 39- 40.

(73) ID., 39.

3. Besluit

Het nederzettingsnamenpakket in de heerlijkheid Vogelzang - en in ruimer opzicht in de Kempen - lijkt op het eerste gezicht een bont allegaartje zonder enige systematiek. Niets is minder waar. Wel zijn er nederzettingsnamen 'in de etymologische zin' zeldzaam; in het hier behandelde gebied treffen we er slechts twee aan, nl. *Berkenen* en *Heuven*, namen van nederzettingen die onder Zonhoven ressorteren. De meeste Kempische nederzettingsnamen zijn primair natuurnamen, waarbij - zoals in het Vogelzangs gebied - twee groepen opvallend domineren: 1) waternamen en namen die hiermee in relatie staan, 2) namen die op de vroegere (loof)bosbegroeiing wijzen. Deze natuurnamen zijn op een bepaald ogenblik als nederzettingsnamen gaan functioneren, maar over het 'wanneer' dienen we te zwijgen, omdat de bronnen ontbreken.

De Kempische nederzettingsnamen zijn formeel soms zeer oud; sommige mogen tot de jong-prehistorische periode gerekend worden. De diversiteit binnen het totale pakket is op zichzelf ook al interessant; er is een etymologische diversiteit en geen uniformiteit.

Wie de historische geografie van een Kempische gemeente of streek wil beschrijven, kan niet buiten het nederzettingsnamenpakket van het bestudeerde gebied. Het is dan ook bedroevend dat dit zo weinig gebeurt. Het zo geprezen interdisciplinair onderzoek blijft meestal tot het verbale beperkt.

Wenselijk is ook dat het geschiedenis- en aardrijkskunde-onderwijs zich meer met de plaatselijke en regionale problematiek inlaat, zeker wanneer detailstudies voorhanden zijn. Binnen het kader van het V.S.O. is hiervoor ongetwijfeld de nodige ruimte voorhanden.

JOS MOLEMANS

Historisch-geografische schets van de Belgisch-Limburgse familienamen

De bedoeling van mijn uiteenzetting is tweërlei: enerzijds de typische kenmerken aan te geven waardoor de Limburgse familienamen zich als geheel van andere onderscheiden, anderzijds vast te stellen welke regionale onderverdelingen in het Limburgs zelf kunnen worden waargenomen⁽¹⁾.

Het succes van zulk onderzoek hangt volledig af van de methode waarmee men het aanvat.

Eerst en vooral: op welk materiaal dient men zich te baseren? Hedendaags materiaal als kiezerslijsten, lijsten van de burgerlijke stand bieden wel volledige overzichten, maar bevatten te veel niet autochtoon Limburgse namen en geven door veelvuldige migratie niet meer de oorspronkelijke toestand weer; telefoonboeken kennen hetzelfde nadeel en vormen meestal een te kleine en dan nog vertekende steekproef. Om die redenen heb ik me bij mijn kartografisch werk in hoofdzaak gebaseerd op de parochieregisters, die ons voor de periode van ca. 1600-1800 een overvloed aan gegevens verstrekken en bovendien door de bestaande naamklappers gemakkelijk toegankelijk zijn. Vooraf dient nog gezegd te worden dat ik om materiële redenen mijn onderzoek heb moeten beperken tot het Limburg van ‘herwaarts over’, Belgisch-Limburg. Men mag echter aannemen dat de hier geformuleerde conclusies ook geldigheid zullen bezitten voor Nederlands-Limburg.

De volgende methodologische vraag is dan wat men nu precies in kaart gaat brengen. Het aantal tegenstellingen waarop men stoot is immers legio. Men denke aan naamparen als Huyben/Houben, Struyf/Strauven, Bruyns/Brauns, Spruyt/Sprauten (Montenaken b.v.), Huygen/Hougen (Kuringen); aan Dreesen, Theelen, Geelen in Noord-Limburg tegenover Driessen, Thielen, Gielen elders; aan Moesen, Closen, Voesen, Joecken in Zuid-Limburg tegenover Maesen, Claesen, Vaesen, Jaecken in het noorden. Of men denke aan de tegenstelling tussen Zuidlimburgs Briers tegenover Noordlimburgs Brouwers, Verstegen tegenover Verstraeten. Met de kartografische uitwerking van zulke tegenstellingen bestrijkt men echter niet de totaliteit der Limburgse familienamen. Bovendien gaat het daarbij in de eerste plaats niet om naamkundig maar om meer dialectgeografisch onderzoek. Men zou de aandacht daarom kunnen richten op het in kaart brengen van individuele namen. Bepaalde namen zijn namelijk typisch lokaal of regionaal. Om een greep te doen uit de Limburgse kernnamen:

(1) De geïnteresseerde lezer wordt voor meer details verwezen naar mijn boek *Morfeemgeschiedenis en - geografie van de Nederlandse familienamen* (Kortemark-Handzame 1981) en mijn artikel *Morfeemgeografie van de Nederlandse herkomstnamen* (*Naamkunde* 1980, pp. 137-174).

Stas (Alken, Bilzen), Nouwen (Grote- Brogel, Peer, Ellikom), Kemps/Kimps (Halen, Tessenderlo), Ceyskens (Bverlo, Heusden, Koersel), Degreef (Broekom), Rampen (Borgloon, Guigoven), Boutsen (Dilsen), Lucas (Elen), Philippens (Gruitrode), Peten (Oostham, Wijchmaal), Boyen (Meeuwen), Musschen (Meeuwen), Caels/Caelen (Lummen, Tessenderlo), Nassen (Bilzen), Wilsens (Peer, Herk-de-Stad), Vaesen (Stokkem), Glazemakers (Montenaken), Arien (Tessenderlo), Tits (Aalst bij Sint-Truiden), Raedschelders (Maaseik). Het ware te wensen dat we ooit eens zouden beschikken over zo'n atlas van de Limburgse kernnamen. Toch bereikt ook die werkwijze niet het door ons gestelde doel. Slechts een kleine minderheid aan familienamen komt daarvoor in aanmerking. Bovendien verzamelt men aldus een aantal erg disparate kaartbeelden waaruit geen algemene karakteristieken van de Limburgse familienamen zijn af te leiden.

Daarin slaagt men wel door de aandacht toe te spitsen op zgn. morfologische kenmerken. Dat zijn vormelementen die een bepaalde plaatsnaam, beroepsnaam, voornaam tot een familienaam helpen vormen. Door middel van morfemen heeft men in het verleden uit de voornaam Jan familienamen afgeleid als Jans, Jansen, Janssens; uit een toponiem Brug toenamen als Brugmans, Bruggen, Vanderbruggen, Terbruggen, enz. Aangezien alle familienamen zulke morfemen bevatten en het aantal morfemen eindig is, kan men hopen op relatief eenvoudige wijze tot een compleet geografisch overzicht van de Limburgse toenaamgeving te komen. Bovendien worden vergelijkbare dingen in kaart gebracht, zodat men kan verwachten dat aldus een samenhangend geheel, een taalkundig systeem aan het licht komt. Die methode wordt in de taalkunde structuurgeografie genoemd. De diverse dialectlijnen die aldus op de kaart verschijnen, zouden dus geen onsamenhangende, los van elkaar ontstane verschijnselen aanduiden, maar onderling afhankelijk zijn en in feite een gemeenschappelijke oorsprong hebben. Voor structuurgeografen zijn dergelijke kaarten daarom niet zomaar een soort van fotografische opname of loutere copie van de feiten, maar bieden zij door hun systeemkarakters tegelijk ook een verklaring.

Wanneer we nu de overzichtskaart van de Limburgse naamvormen bekijken, is van een samenhang praktisch niets te merken. De naamisomorfen gaan blijkbaar alle eigengereid hun eigen gangen zonder op een opvallende wijze overeenkomsten of parallellismen met andere te vertonen.

M.a.w. hoe compleet de kaart ook is en hoezeer ze ook aan de voorwaarden van

een structuurkaart voldoet, verklaren doet zij niets. Zoals uit mijn onderzoek is gebleken, is zulks te wijten aan het ahistorische karakter van de kaart. In de moderne synchrone dialectgeografie worden telkens nog levende dialectverschijnselen gecarteerd, terwijl onze kaart in feite een verzameling is van niet meer levende taalverschijnselen die op een verschillend moment in de loop van de geschiedenis zijn versteend. Een verklaring van taalverschijnselen aan de hand van het kaartbeeld is bijgevolg slechts mogelijk, wanneer we de verschijnselen nog in vivo kunnen waarnemen. Dat betekent dat we voor naamkaarten een voortdurend beroep moeten doen op historisch- archivalisch materiaal, waarbij we voor het ene verschijnsel naar de twaalfde eeuw terugmoeten, voor andere dan weer naar de 18de, enz.

Men begrijpt aldus hoe mijn oorspronkelijk onderzoek naar de geografie van familienamen ten slotte is uitgegroeid tot een complete geschiedenis van de Limburgse toenaamgeving. Wat nu volgt, zal dan ook meer een historische dan een geografische schets zijn. Bij de uitwerking ervan zullen we de klassieke indeling volgen in patroniemen, bijstellingen en toponiemen.

1. Patroniemen

Patroniemen zijn toenames afgeleid uit vaders- of moedersnamen. Zij komen in het Limburgs steeds in de genitief voor, dat is dus met de uitgangen -s of -en: Jans, Peeters, Ceyssens (uit Vincentius), Moesen (uit Thomas), Caris (uit Macharius), Heyligen, Helven (uit Heylwich), Linsen (uit Laurentius), Leunis (uit Appolonius), Stas (uit Eustachius).

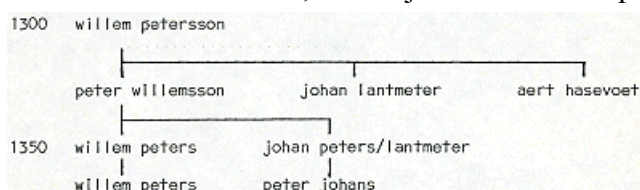
Dat betekent echter niet dat dit steeds zo is geweest en evenmin dat zij alle ook in dezelfde tijd geslachtsnaam of erfelijk zijn geworden.

In bronnen van vóór 1350 (b.v. de oudste registers van Oudenbiezen) zijn genitiefpatronen praktisch nog onbestaande. Patroniemen uit die tijd vertonen steeds nog het achtervoegsel -sone (dat is blijven leven in Hollandse en Zeeuwse namen op -sen) en konden daardoor niet erfelijk worden. Omstreeks 1350 verandert dat ingrijpend. De oude vormen Johansson, Petersson, Ruttenson verdwijnen plotseling en maken plaats voor genitieven: Johans, Peters, Rutten. De oorzaken zijn te zoeken in een toenemende dwang om een toenaam aan te nemen die niet meer in de eerste plaats de filiatie met het individu van de stamvader aangaf, maar wel de collectiviteit van het gezin of het erf, waartoe men behoorde⁽²⁾. Die gezins-

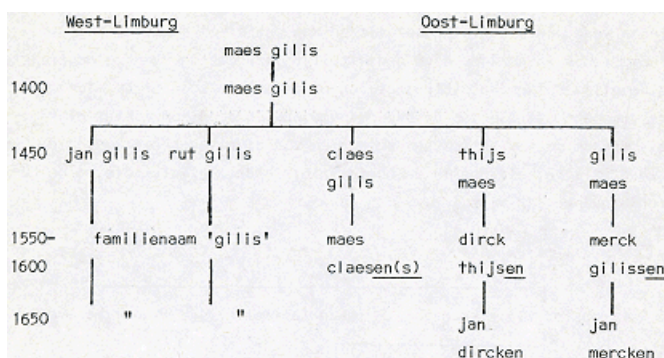
(2) De zgn. genitiefpatroniemen verdienen eigenlijk terechter de benaming 'gezinsnamen' of 'huisnamen'. Met een 'genitiefpatroniem' kon namelijk iedereen worden aangeduid die als inwonende (echtgenote, kleinkinderen, knechten, meiden) onder het gezag van de pater familias stond, niet enkel de kinderen.

namen waren echter nog geen geslachtsnamen, nog niet erfelijk, maar bleven verspringen van generatie tot generatie en van gezin tot gezin.

Daarin komt reeds in de 14de eeuw gedeeltelijk verandering. Van de hogere standen was namelijk het gebruik binnengedrongen de oudste zoon of de stamhouder dezelfde voornaam als die van de vader te geven. De zoon nam echter niet alleen de voornaam maar vaak ook het patroniem van zijn vader over zodat dat erfelijk werd, zij het althans in de hoofdlinie; in de zijlinies bleven de patroniemen aanvankelijk wisselen.

Onder invloed van andere naamcategorieën die reeds vroeger erfelijk konden worden (Becker, Straetman, Van den Velde), of ook van andere dialecten als het Brabants werd de druk steeds groter om vaste, niet meer verspringende geslachtsnamen aan te nemen. Daarbij stelt men in Limburg belangrijke geografische verschillen vast. In West-Limburg (grosso modo westelijk van de lijn Hasselt-Borgloon) zijn de meeste patroniemen omstreeks 1500 reeds vast en erfelijk. In Oost-Limburg bestonden vóór die tijd ook al enige vadersnamen, maar het gebruik was er geenszins algemeen. Nog tot in de 18e eeuw stelt men verspringing van patroniemen vast. Het is die tegenstelling die verantwoordelijk is voor namen als Gilissen, Nelissen, Nijssen, Maessen, Vaessen enz., die we in westelijk Limburg niet in die vorm aantreffen. De toevoeging van -en als genitiefmorfeem bij deze namen dateert namelijk pas van rond 1500-1600, maar dan alleszins niet bij al deze namen gelijktijdig. De nieuwe en-genitief heeft zich het snelst ingeburgerd bij korte, eenlettergrepige namen op s (Claes, Thijs, Nijs, Vaes, ook Joost b.v.), vervolgens bij die op -is (Gilis, Nelis, Thewis ...), het laatst bij namen zonder s-uitgang en met vrij hoge frequentie (Aert, Dirck, Merck ...).

Namen die vóór ca. 1550 erfelijk zijn geworden, zullen over het algemeen (tenzij door systeemdwang) dat achtervoegsel dus niet vertonen. Namen als Gilissen, Mercken, Thijssen c.s. zijn daarentegen pas na die tijd erfelijk geworden.

Op het hier geschetste systeem zijn hier en daar ook afwijkingen te vinden. Daarmee komen we echter terecht in de geschiedenis van particuliere familienamen en in de genealogie. Ik som enkele van die afwijkingen op:

- 1) Vrijwel alle voornamen op -is hebben in Oost-Limburg familienamen op -issen opgeleverd. Er is op zijn minst één uitzondering, t.w. Caris (uit Macharius; o.m. in Rosmeer en Kessenich). Aangezien de familienaam niet Carissen luidt, veronderstel ik dat hij reeds voor 1550 een erfelijke geslachtsnaam was geworden⁽³⁾.
- 2) Vrijwel alle Limburgse namen op -issen zijn drielettergrepig: Gilissen, Thewissen, Nelissen, Gorissen, Gonnissen, Jorissen, enz. Er is alvast één opvallende uitzondering: de familienaam Cornelissen (Gerdingen, Kortessem, Mal, ook elders). Het zou me daarom niet verbazen, mocht blijken dat we hier voor migranten uit b.v. Noord-Brabant staan.

(3) Bij de korte, eenlettergrepige namen die -en hebben gekregen (Vaessen, Dreesen, Mercken), is het kaartvlak niet zo homogeen verdeeld als bij de is-en issen-namen. In het Oostlimburgse en-gebied komen naast namen als Thijssen, Nijsen, Dircken ook de varianten Thys, Nijs, Dierckx e.d. voor. Ik vermoed daarom dat issen-namen vaker met en-uitgang optreden dan de andere namen onder invloed van systeemdwang, doordat hun onderlinge formele gelijkenis groter is (steeds tweelettergrepig, eindigend op sonant + i + s).

- 3) Alle Limburgse patroniemen staan normalerwijs in de genitief, hetzij met s-hetzij met en-uitgang. Eén naam vormt daarop een uitzondering: de naam Janssen. Normaal moet de voornaam Jan of Johan in het Limburgs tot het patroniem Jans leiden, en dat is inderdaad ook de vorm die we in heel Zuid-Limburg vinden. In Noord-Limburg vinden we daarentegen de vorm Janssen, een naam die een sterke verwantschap vertoont met ons uit het Hollands, het Noordbrabants en het Zeeuws bekende namen als Willemsen, Pietersen, Gerritsen, Bastiaensen, Berendsen. Dat Hollandse sen is het historisch produkt van een evolutie uit Middelnederlands sonē, dat in het Limburgs reeds omstreeks 1350 verdwenen was. Gezien de geografische beperktheid van het Limburgse Jansen tot Noord-Limburg, ligt het voor de hand daarbij aan migratie uit Nederland te denken.

2. De tegenstelling Boons/Boonen, Cools/Coolen

Een bijzonderheid van Limburgse familienamen is het veelvuldig voorkomen van namen op -en. Zoals in vorig hoofdstuk gezien, zijn sommige van die gevallen tamelijk recent (Maesen, Gilissen, Moonen). Dat geldt echter niet voor alle. De en-genitief kwam in het Oud- en Middelnederlands reeds voor als de enige uitgang bij zwakke namen: Rutte, Vranke, Cole, Hughe, Bolle, enz. In het Vlaams en het Brabants daarentegen kregen deze zwakke namen in de genitief i.p.v. -en de uitgang -s. Aan de grens tussen Limburg en Brabant treft men aldus tal van familienamen aan die in morfologisch opzicht met elkaar contrasteren: Cools in Vlaanderen en Brabant, Colen in Limburg, Ruts tegenover Rutton, Boons tegenover Boonen, Gijbs tegenover Gijben, Huyghs tegenover Huyghen, Huybs tegenover Huyben, Ghijs tegenover Ghijsen, Crets tegenover Creten, Heyns tegenover Heynen, Cnops tegenover Knaepen (bijnaam), enz. De scheidingslijn is met oude documenten nog zo nauwkeurig te trekken, dat men er niet hoeft aan te twijfelen dat namen als Coels in Heusden, Boons in Kwaadmechelen, Caels in Zelem, Wuyts in Tessenderlo gemigreerde namen zijn uit het hertogdom Brabant.

De scheidingslijn tussen en- en s-namen heeft niet altijd bestaan. De uitgang -en is ooit algemeen geweest over het hele Nederlandse taalgebied. Omstreeks 1100, voor taalkundigen is dat al een 'archeologische' periode, hebben het Vlaams en het Brabants de -en door een -s vervangen. De oorzaak van die vernieuwing is te zoeken in een nieuwe betekenis die de besproken namen toen hebben gekregen, concreter gezegd in het opkomen van familienamen of namen met een collectieve betekenis. Het Limburgs is met de meeste andere dialecten aan

de oude en-uitgang trouw gebleven en heeft hem zelfs vanaf de 16e eeuw uitgebreid tot namen waar hij oorspronkelijk niet thuishoorde (Maesen, Gilissen e.d.).

3. Apposities

Met apposities of bijstellingen zijn namen bedoeld die in dezelfde naamval staan als de voornaam, b.v. Jan de Bakker, Jan Hasevoet, Johan Bieseman, Johan de Groot, enz. Het zijn in meerderheid beroepsnamen en bijnamen. Typisch Limburgs is dat al deze namen - net als de patroniemen - in de genitief staan: Beckers, Hasevoets, Biesemans, Schroten ... De schaarse Limburgse namen die dat kenmerk niet vertonen, komen ofwel uit de vreemde of zijn pas heel recent gevormd. Zo zijn namen als Degreef in Broekom of Deraeve in Zonhoven zeker niet oorspronkelijk Limburgs. Andere als Poel, Put, Schuer zijn wel autochtoon Limburgs, maar hebben geen s- of en-uitgang gekregen omdat ze tot in de 18e eeuw nog een voorzetsel hadden en in feite tot dan herkomstnamen waren (Vandepoel, Vandeput, Inschuer). Bij dergelijke namen was genitivering (tenzij door systeemdwang als in Vanswartenbroeckx of Deconinckx) niet mogelijk.

Hoe is het Limburgs nu aan zijn typische genitiefnamen gekomen? Net zoals bij de patroniemen stellen we vast dat genitieven als Beckers, Biesemans, Schroten tot ongeveer 1350 nog volledig onbekend waren. Tot ca. 1350 vinden we uitsluitend namen als Johan der Becker of Johan Becker, Johan Bieseman, Johan der Grote, enz. Van die tijd af beginnen dan de eerste genitieven op te komen, echter niet bij alle namen en niet in alle dialecten tegelijk. We dienen vooreerst twee soorten van genitiefnamen te onderscheiden.

a) De eerste soort genitiveringen is precies op dezelfde wijze tot stand gekomen als bij de patroniemen. Boven zagen we dat de zoon van een Willem het genitief-patroon Willems kreeg (Willem → zoon: Johan Willems). Nu waren er in het dorp ook mensen die niet onder hun voornaam maar veeleer onder hun titel bekend stonden: de meier, de pape, de heer, de schout, de prochiaen ... Kinderen van zulke prominente personen of van andere opvallende figuren kregen dan de toenaam Des Meiers, Des Papen, Sgreven, Sheeren, enz. (zie ook noot 2).

1325	willem (hoefman)	(aert) der meier	(gherit) der groot
1350	johan willems	johan tsmeiers	johan tsgroten

Dit soort genitiveringen heeft voornamelijk plaatsgevonden van ca. 1350 tot 1450 en dat gelijktijdig over heel Limburg.

b) Dat lag echter geheel anders bij de tweede soort genitiveringen, die het merendeel van de nu zo typisch Limburgse genitiefnamen heeft opgeleverd. Zij kwam voor bij toenames van gewone lui en heeft veel meer tijd in beslag genomen dan de eerste. Zij heeft zich ook niet gelijktijdig over heel Limburg voltrokken, maar heeft als een golfbeweging van west naar oost ten slotte heel Limburg veroverd. Hoe dat in de tijd is gebeurd, valt het best na te gaan met de namen op - mans.

Families uit Midden-Limburg die steeds Becker, Hoefman, Hoelsteen e.d. hadden geheten, gaan vanaf omstreeks 1450 plotseling over op de genitief (Beckers, Hoefmans, Hoelsteens).

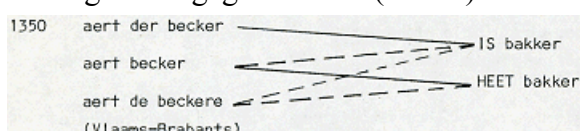

Morfeemwijzigingen gaan doorgaans ook met betekeniswijzigingen gepaard. Dat was ook hier het geval. Door een genitiefuitgang toe te voegen, gaf men vermoedelijk te kennen dat de naam als een collectivum moest worden begrepen, enigszins te vergelijken met een partitieve genitief ('een stuk broods'). Het verschil tussen de nog niet gegentiveerde naam - die ook al familienaam was - en de gegentiveerde is waarschijnlijk als volgt te interpreteren: Gherit Hoelsteen = Gherit (ook) Hoelsteen geheten, Peter Hoelsteens = Peter van de Hoelsteens.

4. Lidwoordnamen

Limburgse namen onderscheiden zich van Vlaamse en Brabantse door een systematisch ontbreken van het lidwoord. Namen als Degreef, De Groot, De Smet, De Brier zijn dus niet oorspronkelijk Limburgs. De oorzaken van die tegenstelling gaan zeer ver in het verleden terug. De grondoorzaak is te zoeken in de verschillende vorm die het lidwoord in de Nederlandse dialecten bezat. In het Vlaams en het Brabants werd in het Middelnederlands gebruik gemaakt van de verdopte vorm 'de', terwijl het Limburgs lang is blijven vasthouden aan het lidwoord 'der'. Tussen beide vormen bestond niet enkel een verschil in vorm maar tevens in betekenis. Het Vlaams-Brabantse 'de' had enkel de functie van lidwoord, het Limburgse 'der' had bovendien (als in het Duits) nog een licht aanwijzende betekenis. Voor de familienamen had dat verstrekkende gevolgen.

Wanneer we in oude Vlaamse en Brabantse teksten lidwoordnamen ontmoeten als Aert de Beckere, Willem de Smet e.d., weten we niet of de genoemde personen nog echt bakker of smid waren, de naam kon in zijn geheel - met behoud van het lidwoord - op de volgende generaties worden overgezet. De nog aanwijzende bijbetekenis van het Limburgse 'der' hield echter in dat namen als Aert der Becker, Johan der Smeets nog naar reëel uitgeoefende beroepen verwezen. Zulke namen waren vanzelfsprekend niet zonder meer overzetbaar op volgende generaties. Daartoe moest eerst en vooral het lidwoord verdwijnen: Aert Becker, Willem Smeets e.d. Later werden die vormen dan algemeen genitiverend (cf. 3 b).

Nochtans zijn onder de huidige Limburgse familienamen niet weinige waar toch een spoor van lidwoord optreedt: Smeyers, Schreven (des Greven), Schroten (des Groten), Slangen (des Langen), Spapen (des Papen), Schroyen (des Roden). Het behoud van het lidwoord is enkel maar te verklaren door een genitivering in de eerste generatie (cf. 3 a). De stamvader van deze geslachten heette omstreeks 1350-1450 kortweg 'der meier', 'der grote', enz., met weglating van de voornaam. Zijn directe afstammelingen kregen dan onmiddellijk de genitiefnaam Smeyers, Schroten enz. toegevoegd.

5. Toponymische Toenamen

De laatste categorie namen die we te behandelen hebben, zijn toenamen afgeleid van plaatsnamen: Versteegen, Vanderstraeten, Indecleef, Opdenakker, enz. Ook daar zijn een paar merkwaardige verdelingen vast te stellen.

1. Er is vooreerst een geografische tegenstelling te merken tussen namen met Ver- en Vander-. Namen ingeleid met Ver- als Vermeulen, Vervoort, Verstappen, Verlinden, Verpoorten, Vereyken, Vermaesen, Versteegen zijn Noordlimburgs, hun varianten met Vander- (Vandermeulen, Vandervoort, Vanderstappen, Vanderlinden) zijn Midden- en Zuidlimburgs.

Op de interessante gevolgtrekkingen die uit die vaststelling in demografisch opzicht kunnen getrokken worden, kunnen we hier niet ingaan. Wat ons hier interesseert, is hoe het verschijnsel is ontstaan.

Zoals we reeds bij andere tegenstellingen hebben gezien (Ruts/Cools, Gilis/Gilissen), is ook de tegenstelling Ver- en Vander- niet van alle tijden. Omstreeks 1500-1550 was hier van enige scheiding tussen Noord- en Zuid-Limburg nog niets te merken. De enige toen bestaande vormen waren die met Vander-. In de 16e en 17e eeuw evolueerden zij dan naar Ver- in het noorden. Voor één keer heeft deze tegenstelling nu eens niets te maken met betekenisverschillen. In feite gaat het dus ook niet om een morfologisch verschijnsel. De ontwikkeling van Ver- uit Vander- is een gewoon proces van verdoffing, afslijting en samentrekking en dus eigenlijk een klankevolutie. In de noordelijke dialecten is de aanloop Vander- mettertijd geheel toonloos geworden, de a werd genasaleerd en verdoft, de twee lettergrepen werden samengetrokken. In het zuiden is dat dus niet gebeurd. Hoe dat precies kon, is een vraag waarvan ik het antwoord liever aan bevoegde dialectologen overlaat. Ik meen voorshands wel enig verband te zien met een ongeveer gelijklopende verdeling tussen elkaar en elkander. Elkander lijkt me eerder Zuidlimburgs te zijn, de daaruit ontstane samentrekking elkaar is noordelijk. Afgaande op die verschillen vermoed ik dat tussen Noord- en Zuid-Limburg verschillen bestaan wat de woordaccentuering (dynamisch accent) en de woordmelodie betreft. Die verschijnselen zijn echter in de dialectologie compleet onontgonnen terrein. Dialectgeografisch is misschien niet zonder belang dat de ver/vander-lijn de enige isoglosse op onze kaarten is die een horizontaal verloop kent. Het is vooralsnog te vroeg daar algemene conclusies aan te verbinden, maar kan die vaststelling niet suggereren dat isoglossen die betrekking hebben op betekenis (in ons geval de morfemen -s en -en) een zelfde (i.c. verticale) gerichtheid vertonen, terwijl isoglossen van een andere orde (i.c. ver/vander) zich totaal onafhankelijk kunnen gedragen?

2. De Ver/Vander-tegenstelling is niet typisch Limburgs te noemen. Men vindt ze ook in andere Nederlandse dialecten terug. Een verschijnsel bij de herkomstnamen dat wel typisch Limburgs is, heeft betrekking op de gebruikte voorzetsels. In Vlaanderen en Brabant zijn slechts twee voorzetsels in gebruik: vooral Van en in mindere mate Uit (Uyttebroeck, Uytterhoeven, Uyttersprot, Uyttendale). In Limburg worden naast die twee nog een reeks andere gebruikt: Op (Opdenakker, Opdekamp, Opteind), In (Indesteghe, Indecleef, Ingenhous, Indeherberge, Intschuer), Aan (Aandekerk, Aengenent, Aengevelt). Te (Terhaeg, Terwingen).

Deze Limburgse voorzetselnamen zijn niet gelijkmatig over de provincie verdeeld. Naar de Maaskant toe wordt hun aantal groter. Waarom nu zijn dergelijke namen zo frequent in Oost-Limburg en waarom ontbreken ze totaal (althans nu) in Vlaanderen en Brabant?

Vooraleer een antwoord te kunnen geven op die vraag is het belangrijk in te zien dat tussen beide klassen van voorzetsels betekenisverschillen bestaan. De voorzetsels Van en Uit drukken de herkomst uit, In, Aan, Op en Te zijn daarentegen lokaliserende of situerende voorzetsels.

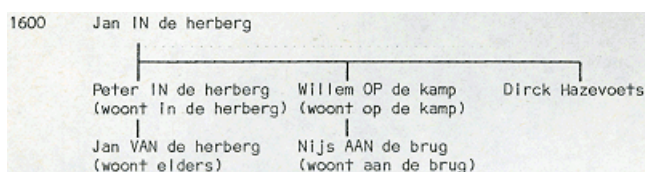
Vlaanderen, Antwerpen, Brabant, Holland	}	VANdale	}	herkomstnaam
		UITendale		
Limburg, Oost-Nederland	}	OPdenakker	}	woonstnaam
		INdecleef		
		AANdekerk		
		TERhaeg		

De naam Jan van Peer gaf dus aan dat de drager uit Peer afkomstig was maar er niet meer hoefde te wonen. Jan Aandekerk betekende daarentegen dat de man nog bij de kerk woonde.

Waarom nu heeft de (Oost)limburgse naamgeving die toestand - die wellicht ooit overal heeft bestaan - gehandhaafd, terwijl het Vlaams en het Brabants enkel nog voorzetsels van herkomst kennen?

De oplossing dient weer eens gezocht te worden in het vastworden van familienamen. Zoals de der-namen (Aert der Becker), konden ook voorzetselnamen met in, aan, op en te niet zonder meer op volgende generaties worden overgezet. De zoon van Jan van Peer kon Van Peer blijven heten, ook al was zijn vader en niet hijzelf de uitwijking. De kinderen van Jan Indeherberge konden de toenaam van hun vader niet klakkeloos overnemen, tenzij ze in de herberg bleven wonen.

Om die reden zijn ons uit Vlaanderen en Brabant namen met In-, Aan-, Op- onbekend. Van in de Middeleeuwen bestond daar namelijk een dwingende gewoonte onveranderlijke geslachtsnamen aan te nemen, die niet meer van generatie tot generatie versprongen. In Limburg, vooral in Oost-Limburg dan, was dat niet het geval. Wel bestond ook daar de gewoonte een toenaam te voeren, maar blijkbaar hoefde die tot diep in de 18e eeuw niet meteen vast te zijn. De kinderen van Jan Indeherberge namen dus andere toenamen aan wanneer zij elders gingen wonen, b.v. een patroniem (Jans), een bijnaam of de naam van een schoonvader bij wie ze inwoonden.

Deze interpretatie strookt volledig met wat we eerder hebben vastgesteld i.v.m. patroniemen als Gilissen, Moesen, Mercken. Ook die zijn pas in de 16e eeuw of nog later kunnen ontstaan.

Men kan zich ten slotte afvragen hoe desondanks toch zoveel namen met In, Op, Aan en Te geslachtsnaam zijn kunnen worden.

Er is reden om te veronderstellen dat dit niet in de volksmond is gebeurd, maar aan een overheidsingrijpen in de 17e en 18e eeuw (men denke aan de plicht van de pastoors om parochieregisters bij te houden) moet worden toegeschreven.

Hiermee is mijn overzicht over de Limburgse toenaamgeving afgerond. Dat betekent uiteraard niet dat daarmee alles over dit onderwerp gezegd is. Vooral van de genealogen verwacht ik dat zij het hier ontworpen abstracte kader met concrete details zullen aanvullen en ook voortdurend in vraag zullen stellen. Graag zou ik met hen daarover van gedachten blijven wisselen.

Ten slotte nog een zaak die in mijn betoog niet helemaal uit de verf is gekomen. De processen die ik hier heb trachten te beschrijven, hebben betrekking op taal materiaal dat in zijn geheel door overheidsingrijpen omstreeks 1800 definitief vast is komen te liggen. In de volksmond zijn die processen echter blijven voortleven tot op de huidige dag. Ook die verdienen in feite even zeer onze aandacht als de officieel geworden familienamen. Ik zou mijn bijdrage dan ook willen besluiten met een oproep aan alle geïnteresseerden om voor hun dialect af dialectgebied na te gaan welke types en geografische verdelingen bij de huidige toenaamgeving nog in gebruik zijn. Op die manier kunnen we misschien ooit nog eens achterhalen hoe en wanneer dialectnamen als ‘Jan van Piet van Sus’ de oudere genitiefpatroniemen zijn gaan aflossen, of hoe de tegenstelling tussen types als Torekens Jos en Jos van de Toren (Zuid- tegenover Noordlimburgs?) moet worden verklaard. Misschien is mijn oproep voor de Limburgse Vereniging voor Dialect- en Naamkunde de aanleiding om daarover eens een enquête te organiseren?

JOZEF VAN LOON